

**T.C.
ONDOKUZ MAYIS ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI**

OSMANLI DEVLETİ'NDE MUHACİR ÇOCUKLAR

Yüksek Lisans Tezi

Kübra Betül KESLER

Danışman

Prof. Dr. İbrahim SERBESTOĞLU

SAMSUN
2023

TEZ KABUL VE ONAYI

Kübra Betül KESLER tarafından, **Prof. Dr. İbrahim SERBESTOĞLU** danışmanlığında hazırlanan “**OSMANLI DEVLETİ'NDE MUHACİR ÇOCUKLAR**” başlıklı bu çalışma, jürimiz tarafından 25.9.2023 tarihinde yapılan sınav sonucunda oy birliği ile başarılı bulunarak Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

	Unvanı Adı Soyadı Üniversitesi Ana Bilim/Ana Sanat Dalı	Sonuç
Başkan	Prof. Dr. İbrahim SERBESTOĞLU Ondokuz Mayıs Üniversitesi Tarih Ana Bilim Dalı	☒ Kabul ☐ Ret
Üye	Dr. Öğr. Üyesi Hakan TAN Ondokuz Mayıs Üniversitesi Tarih Ana Bilim Dalı	☒ Kabul ☐ Ret
Üye	Prof. Dr. Ahmet YÜKSEL Cumhuriyet Üniversitesi Tarih Ana Bilim Dalı	☒ Kabul ☐ Ret

Bu tez, Enstitü Yönetim Kurulunca belirlenen ve yukarıda adları yazılı jüri üyeleri tarafından uygun görülmüştür.

Prof. Dr. Ahmet TABAK
Enstitü Müdürü

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK BEYANI

Hazırladığım Yüksek Lisans tezinin bütün aşamalarında bilimsel etiğe ve akademik kurallara riayet ettiğimi, çalışmada doğrudan veya dolaylı olarak kullandığım her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve yararlandığım eserlerin Kaynaklar'da gösterilenlerden oluştuğunu, her unsurun enstitü yazım kılavuzuna uygun yazıldığını ve TÜBİTAK Araştırma ve Yayın Etiği Kurulu Yönetmeliği'nin 3. bölüm 9. maddesinde belirtilen durumlara aykırı davranılmadığını taahhüt ve beyan ederim.

Etik Kurul Gerekli mi ?

Evet ☐

Hayır ☒

25 /10 / 2023

Kübra Betül KESLER

TEZ ÇALIŞMASI ÖZGÜNLÜK RAPORU BEYANI

Tez Başlığı: OSMANLI DEVLETİ'NDE MUHACİR ÇOCUKLAR

Yukarıda başlığı belirtilen tez çalışması için şahsım tarafından 30.08.2023 tarihinde intihal tespit programından alınmış olan özgünlük raporu sonucunda;

Benzerlik oranı : % 12

Tek kaynak oranı : % 2 çıkmıştır.

30 /08 /2023

Prof. Dr. İbrahim SERBESTOĞLU

ÖZET

OSMANLI DEVLETİ'NDE MUHACİR ÇOCUKLAR

Kübra Betül KESLER
Ondokuz Mayıs Üniversitesi
Lisansüstü Eğitim Enstitüsü
Tarih Ana Bilim Dalı
Yüksek Lisans, Eylül/2023
Danışman: Prof. Dr. İbrahim SERBESTOĞLU

XIX. yüzyıl dünyada hızlı bir değişime sahne oluyordu. Milliyetçi ve ulusalcı düşünceler toplumların zihniyetini, devletlerin ise siyasi yapılarını dönüştürüyordu. Kozmopolit yapılar tek tipleşirken, Osmanlılar da bu değişimden etkileniyordu. Yunanistan'la başlayıp, diğer Balkan devletlerinin bağımsızlığı ile devam eden süreç Osmanlı topraklarını parçalarken yeni bir olguyu da beraberinde getirdi: Balkanlar'dan Osmanlı topraklarına göç. Bunun yanı sıra Rusya'nın uygulamış olduğu baskı ve yıldırma politikaları neticesinde Kırım ve Kafkasya üzerinden çok sayıda muhacir Osmanlı topraklarına sığınmak zorunda kalmıştır. Uzun süren savaşlar nüfusun, özellikle de erkek nüfusunun azalmasına yol açarken, göçle gelenlerin çoğunu kadınlar ve çocuklar oluşturmuştur. Kadın ve çocuk nüfusunun fazla olması desteğe muhtaç kişi sayısının artmasına sebep olmuştur. Osmanlı Devleti'nin beklediğinden çok daha fazla sayıda muhacirin gelmesi alınan tedbirlerin yetersiz kalmasına ve yeni çözüm yollarına ihtiyaç duyulmasına neden olmuştur. Kırım Harbi, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı, Balkan Harpleri ve Birinci Dünya Savaşı ile muhacir sayısı katlanarak artmış, göçler kitlesel boyutlara ulaşmıştır. Birinci Dünya Savaşı esnasında savaşın ve göçlerin etkisiyle, Osmanlı topraklarındaki kimsesiz çocukların sayısı yüz binlere varmıştır.

XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren göçlerle birlikte kimsesiz çocukların sayısında ciddi bir artış meydana gelmiştir. Osmanlı Devleti bu çocukları himaye etmek adına birtakım önemler alarak çözümler üretmiştir. Bu çözümler arasında evlat edindirmek, yatılı mekteplere kaydetmek, sanayi mektepleri ve ıslahhaneler vasıtasıyla çocukların meslek öğrenmesini sağlamak, yetimhanelere yerleştirmek gibi çalışmalar vardı. Ancak başta ekonominin kötü durumu olmak üzere, devletin içinde bulunduğu olumsuz koşullar kurum ve kuruluşların ciddi mağduriyetler yaşamasına neden olmuştur. Başta Kafkas muhacirlerinin yaşadığı dil ve uyum problemleri de sorunların çözümünü geciktirmiştir.

Bu çalışma, Osmanlı topraklarına göç eden muhacir çocuklarının gerek göç gerekse de iskan sürecinde yaşadıkları travmayı ortaya koymaya çalışırken; devletin ve toplumun bu süreci yönetme biçimi ve çocukların, toplumun bir parçasına dönüşmesine yoğunlaşmıştır.

Anahtar Sözcükler: Osmanlı Devleti, Muhacir, Çocuk.

ABSTRACT

REFUGEE CHILDREN IN THE OTTOMAN STATE

Kübra Betül KESLER
Ondokuz Mayıs University
Institute of Graduate Studies
Department of History
Master, September/2023

Supervisor: Prof. Dr. İbrahim SERBESTOĞLU

In the XIX century, rapid change was a stage in the world. Nationalist and neo-nationalist ideas were transforming societies' mentality and states' political structures. While the cosmopolitan forms were becoming uniform, this change also affected the Ottomans. The process that started with Greece gaining its autonomy and leading to the establishment of the Republic of Turkey is one of the results of the nationalist movement. An intense migration wave started from the newly established states in the lost lands to the Ottoman geography. In addition, as a result of Russia's oppression and intimidation policies, a large number of refugees from Crime and the Caucasus were forced to seek refuge in Ottoman lands. While protracted wars decreased the population, especially the male population, most immigrants were women and children. The high population of women and children has led to an increase in the number of people in need of support. The arrival of more immigrants than the Ottoman Empire expected caused the measures taken to be insufficient and new solutions were needed. Immigrants increased exponentially with the Crimean War, the Ottoman-Russian War of 1877-1878, the Balkan Wars, and the First World War, and the migrations reached massive dimensions. During the First World War, the number of orphaned children in the Ottoman lands came to hundreds of thousands due to war and immigration.

Since the second half of the XIXth century, there has been a severe increase in the number of orphaned children with immigration. The Ottoman State took some measures to protect these children and produced solutions. These solutions were studied, such as adopting, enrolling in boarding schools, ensuring that children learn a profession through industrial schools and correctional institutions, and placing them in orphanages. However, the unfavorable conditions of the state, especially the bad state of the economy, caused serious grievances for institutions and organizations. The language and adaptation problems experienced by the Caucasian immigrants in the first place also delayed the solution.

While this study tries to reveal the trauma experienced by the immigrant children who migrated to the Ottoman lands during the migration and resettlement process, it focuses on the state and society's management of this process and the transformation of children into a part of society.

Keywords: Ottoman State, Emigrant, Child.

ÖN SÖZ VE TEŞEKKÜR

XIX. yüzyılda Osmanlı topraklarında yaşanan kitlesel göçlere dair önemli çalışmalar yapılmıştır. Göç süreci, muhacirlere yapılan yardımlar ve iskan faaliyetleri üzerine yoğunlaşan bu çalışmalar göçmenlere dair genel bir bakış ihtiva edip, özel olarak çocuk muhacirleri konu edinmemiştir. Oysa ebeveynlerinin, halifenin topraklarına göçe karar verdiği çocuklar muhaceretin en zayıf halkasıydı. Kiminin kendisi, kiminin de yakınları hasta olan çocuklar zorlu yolculuğu bazen tamamlayamamış bazense “kimsesiz” olarak karaya çıkmışlardı. Osmanlı idaresi tüm imkanlarını seferber ederek özellikle çocukların korunması ve sosyal hayata uyumları için adımlar atmıştır. Halkın gönüllü yardımlarının yanında tesis edilen kurumlarla muhacir çocuklarının da sosyalleşmesi ve iş sahibi olmaları hedeflenmiştir.

Çalışmamız XIX. yüzyıldan imparatorluğun sonuna kadar olan dönemde Kafkasya, Kırım ve Balkanlar’dan Osmanlı topraklarına göç etmek zorunda kalan muhacir çocukları ele almaktadır. Muhacir kavramı hukuki birtakım zorunluluklar dışında yaşadıkları topraklardan bir başka yere göçen kişileri ifade etmektedir. 1821 yılında Mora’da başlayan karışıklıkların ardından Müslümanlar daha güvenli bölgelere sığınmak üzere göç etmeye başlamışlardır. Sonraki süreçte Kırım Harbi, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı ve Balkan Savaşlarıyla birlikte göçler artarak devam etmiştir. Bu göçler esnasında gerek ebeveynleriyle gerek akrabalarıyla ve gerekse yalnız başına Osmanlı Devleti’ne sığınmak zorunda kalan çok sayıda muhacir çocuk bulunmaktadır.

Çalışma yalnızca muhacir çocuklarla sınırlandırılmıştır. Zamansal sınırlılıklar, iç göçleri ve mübadeleyi çalışma kapsamı dışında bırakmayı zorunlu kılmıştır.

Çalışmanın amacı muhacir çocukların topluma uyum sağlama sürecini ve onlara yapılan yardımları ortaya koymaktır. Bu süreçte başta dil problemi ve devletin içinde bulunduğu ekonomik çıkmazın yanı sıra, süregelen savaşların olumsuz etkileri ele alınarak muhacir çocukların hangi şartlar altında uyumlandığı konu edinilmiştir. Muhacir çocuklar konusunda mevcut monografik bir çalışmanın olmaması, çocuklar konusunun kadınlar başlığı altında irdelenmesi gibi sebepler konumuzun belirlenmesinde etkili olmuştur.

Çalışmalarım sırasında birçok kişinin yardım ve desteklerini aldım. Öncelikle danışman hocam Prof. Dr. İbrahim Serbestoğlu'na desteklerinden ve sabrından dolayı müteşekkirim. Ayrıca takıldığım noktalarda desteklerini esirgemeyen Prof. Dr. Nedim İpek'e, Prof. Dr. Rıza Karagöz'e ve Dr. Öğr. Üyesi Hakan Tan'a teşekkürü kendime bir borç bilirim. Desteklerinden dolayı sevgili annem Meryem Taşkın Memişoğlu'na, canım babam Murat Memişoğlu'na, kardeşlerim Ayşenur ve Muhammet İhsan'a, teşekkür ediyorum. Değerli arkadaşlarım; Mehmet Akif Vatandaş'a, Elif Canbolat'a, Kaan Akar'a, Süphan Feyza Bektaş'a, Murat Gürsul'a, Cemal Üstün'e ve adını zikretmediğim pek çok kişiye bu vasıtayla teşekkür ederim. Son olarak kendimi keşfetmemde emeği olan ve 2013 yılında vefat eden çok değerli hocam Kezban Kaya'yı rahmetle anıyorum.

Kübra Betül KESLER

25/10/2023

İÇİNDEKİLER

TEZ KABUL VE ONAYI	i
BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK BEYANI	ii
TEZ ÇALIŞMASI ÖZGÜNLÜK RAPORU BEYANI	ii
ÖZET	iii
ABSTRACT	iv
ÖN SÖZ VE TEŞEKKÜR.....	v
İÇİNDEKİLER	vii
SİMGELER VE KISALTMALAR	Viii
TABLolar DİZİNİ	IX
1. GİRİŞ	1
2. BATI VE TÜRK-İSLAM MEDENİYETLERİNDE ÇOCUK.....	3
2.1. Batı Medeniyetinde Çocuk.....	3
2.2. Türk-İslam Medeniyetinde Çocuk.....	7
3.KÜÇÜK BEĞENLERİN HAYATTA KALMA MÜCADELESİ: GÖÇ SÜRECİNDE ÇOCUKLAR	13
3.1. Göç Yolunda Çocuklar.....	15
3.2. Salgın Hastalıkların Yol Açtığı Problemler.....	22
3.3. Muhacir Çocukların Ruhsal ve Fiziksel Durumları.....	27
4. YENİ HAYAT: MUHACİR ÇOCUKLARIN UYUM SÜRECİ.....	31
4.1. Göç Sonrası Kimsesiz Muhacir Çocuklar.....	31
4.2. Kamu Binalarında Çocukların Barınması.....	35
4.3. Çocukların Sünnet Ettirilmeleri.....	37
4.4. Kıyafet Yardımları.....	38
4.5. İaşe Temini.....	40
4.6. Beslemelik, Evlatlık ve Ahretlik: Evlerde Muhacir Çocuklar.....	42
5. MUHACİR ÇOCUKLARIN EĞİTİMİ VE KURUMSAL DESTEKLER.....	51
5.1. Muhacir Çocukların Eğitimi.....	51
5.2. Muhacir Çocuklara Kurumsal Destek.....	57
5.2.1. İslahhaneler, Sanayi Mektepleri	57
5.2.2. Bahriye Sanayi Alayları.....	62
5.2.3. Darüşşafaka.....	63
5.2.4. Dulhane.....	65
5.2.5. Darülaceze	67
5.2.6. Darülhayr-ı Ali.....	70
5.2.7. Himaye-i Etfal Cemiyeti.....	72
5.2.8. Hilal-i Ahmer Cemiyeti Hanımlar Merkezi Dâr-üs-Sanâ'sı.....	73
6. SONUÇ	76
KAYNAKÇA.....	78
ÖZ GEÇMİŞ.....	90

SİMGELER VE KISALTMALAR

BCA : Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivi

Bknz : Bakınız

BOA : Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi

C. : Cilt

H. : Hicri

Haz. : Hazırlayan

M. : Miladi

OTAM : Osmanlı Tarihi Araştırmaları Merkezi

R. : Rumi

S. : Sayı

s. : Sayfa

TDV : Türkiye Diyanet Vakfı

UNİCEF: United Nations International Children's Emergency Found

TABLÖLAR DİZİNİ

Tablo 5.1. Osmanlı Devleti'ndeki Sanayi Mekteplerinin Muhacir Çocuklar İçin Ayrılacak Kontenjanlarının Sorgulanması	59
Tablo 5.2. Kasım 1886-Nisan 1887 Tarihleri Arasında Dulhanelerde Bulunan Muhacir Çocukların Sayıları	66

1. GİRİŞ

XIX. yüzyıl boyunca arka arkaya yaşanan savaşlar neticesinde Osmanlı Devleti Kafkasya, Kırım ve Balkanlar'dan çok sayıda göç almıştır. Sayıları milyonlarla ifade edilen muhacir kitlelerin çoğunluğunu kadınların ve çocukların oluşturmalarından dolayı kimsesiz çocuk problemi devletin son dönemlerinde önde gelen sorunlardan birini meydana getirdi. Bunun üzerine Osmanlı Devleti bahsi geçen çocukları himaye etmek noktasında birtakım önlemler almıştır. Bu önlemler; evlat edindirmek, yatılı okullara kaydetmek, meslek öğretmek ve koruma altına almaktır.

Fransız İhtilalinin geniş çaptaki yankılarının bir sonucu olarak imparatorlukların bölünmeye başlaması nüfus konusunda birtakım karışıklıkların yaşanmasına neden olmuştur. Stratejik ve kültürel olarak manipüle edilmeye müsait olan toplumların etnik duygularının ön plana çıkmasıyla¹ Osmanlı Devleti de bu karışıklıklara maruz kaldı. Milliyetçilik düşüncesinin etkisiyle bağımsızlığını ilan eden devletlerden çok sayıda Müslüman göçü gerçekleşmiştir. Göçlerle birlikte bakıma muhtaç çocuk sayısının hızla artması birtakım tereddütlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu dönemde dünya genelinde milliyetçiliğin ve çocukluk kavramının önem kazanmasıyla birlikte geleceğin yurttaşları kabul edilen çocuklar için çeşitli kurumlar faaliyet göstermeye başlamış ve çocuk hakları kavramı yavaş yavaş literatürde kendisine yer bulmaya başlamıştır. Muhacir çocuklar hem ait oldukları coğrafya ve kültürden uzaklaşmaları hem de kimsesiz olmaları sebebiyle işlenmeye oldukça müsait durumdadırlar. Bu sebeple bahsi geçen çocukların Osmanlı idaresince çeşitli kurumlara yerleştirilerek eğitimleri ve topluma kazandırılmaları üzerinde hassasiyetle durulmuştur.

Mevcut literatür incelendiğinde göç ve muhaceret konusunda yapılmış çalışmaların başında gelen Nedim İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri; Memalik-i Şahane'de Muhaceret*, Abdullah Saydam, *Kırım ve Kafkasya Göçleri* gibi çalışmalar bu noktada bizlere yol gösterici nitelikte olmuştur. Bahsi geçen çalışmalarda muhacirler konusu ele alınmış olup, çocukların durumu alt başlıklar halinde incelenmiştir. Muhacir çocukların içinde bulunduğu durumu anlamak için öncelikle dönemin çocukluk algısının kavranması gerekmektedir. Bu noktada Nurdan Şafak ve Haşim Şahin editörlüğünde hazırlanan *Osmanlı Dünyasında Çocuk*

¹ Anthony D. Smith, *Milli Kimlik*, Çev: Bahadır Sina Şener, İletişim Yayınları, İstanbul 2022, s.48.

Olmak isimli çalışma, Yahya Araz tarafından hazırlanan *Osmanlı İstanbul'unda Çocuk Emeği* ve Emine Gürsoy Naskali editörlüğünde hazırlanan *Savaş Çocukları Öksüzler ve Yetimler* isimli çalışmalardan faydalanılmıştır.

Muhacir çocukların göç sürecinde yaşadıklarını kavramak noktasında hatıratlar oldukça etkili olmuştur. Arşiv belgeleri incelendiğinde özellikle Dahiliye Mektubi Kalemi ve Yıldız Komisyonlar Maruzatı fonlarında muhacir çocuklarla ilgili çeşitli kayıtlara rastlanmakla birlikte birçok fonda bu örnekler bulunmaktadır. Bunların yanı sıra dönemin gazetelerinden ve nizamnamelerden faydalanılmıştır.

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşiv belgeleri, gazeteler ve hatıratların ana kaynak olarak kullanıldığı çalışmamız beş bölümden oluşmaktadır. İkinci bölümünde çocuk kavramı ve çocukluk algısının gelişimi incelenmiştir. Tarihsel süreçte çocukların toplumdaki konumu, çocuk haklarının gelişim evreleri ve çocuğa yaklaşım üzerinde durulurken Doğu ve Batı'nın kültürel farklarına dikkat çekilmiştir.

Üçüncü bölümünde göç ve göç sürecinde çocukların içinde bulunduğu durum incelenmiştir. Bu bölümde kullanılan verilerin çoğu hatıratlardan faydalanılarak elde edilmiştir. İnsanların göç etmelerine neden olan durumlara değinildikten sonra, çocukların göç sürecinde karşılaştıkları problemler ortaya konulmuştur.

Dördüncü ve beşinci bölümlerde göç sonrası Anadolu'da iskân edilen muhacir çocuklarına yapılan yardımlar, eğitim, giyim, barınma gibi olanaklar değerlendirilmiştir. XIX. yüzyıl itibarıyla çocuğun geleceğin yurttaşı olduğu bilincinin oturmasıyla birlikte çocukların eğitime verilen önem ve onların hayatlarını idame ettirecek imkanlara erişmelerinin sağlanması konusunda devletin yapmış olduğu yardımlar ve kurumlar incelenmiştir.

2. BATI VE TÜRK-İSLAM MEDENİYETLERİNDE ÇOCUK

2.1. Batı Medeniyetinde Çocuk

Çocukluk olgusu toplumlara, kültürlere ve zamana göre farklılık gösterir. Türk Dil Kurumu, *çocuk* kelimesini “*bebeklik ve erginlik arasındaki dönemde bulunan oğul veya kız*” olarak tanımlar.² Birleşmiş Milletler Çocuk Hakları sözleşmesinin birinci maddesinde ise çocuk, “*erken yaşta reşit olma durumu hariç, on sekiz yaşına kadar her insan çocuk sayılır*”³ şeklinde açıklar.

Antik ve Orta çağlarda çocukluk kavramıyla ilgili çalışmalar ortaya koymak hayli güçtür. Bu alanda çalışmalar ortaya koyan Fransız tarihçi Aries’e göre, Orta çağ toplumlarında çocukluk algısının varlığından söz edilemez. Bir başka ifade ile Orta çağ toplumlarında çocukluk, yetişkinlikten bağımsız olarak değerlendirilmemektedir.⁴ Bunun sebebi çocuğun çok erken yaşta kendi başının çaresine bakacak şekilde yaşamak zorunda olmasından kaynaklanmaktadır. Çocuklar bu dönemde, çok küçük yaşlardan itibaren hayatın sorumluluğunu üstlenen; yetişkinlere nazaran küçük bireyler olarak karşımıza çıkmaktadır. Yaklaşık olarak yedi yaşından sonra, anneye olan ihtiyacın azalmasına bağlı olarak çocuklar da tıpkı yetişkinler gibi yaşıyor, onlarla aynı ortamlarda bulunuyor ve onlarla benzer giysiler giyiyorlardı.⁵ Kendi hayatını idame ettirmek durumunda kalan çocuklardan güçsüz ve engelli olanların ölüme terkedildiği de bu dönemin bir gerçeğidir. Bu açıdan değerlendirildiğinde Aristo’nun, çocukluğu insan yaşamındaki en felaket dönem olarak adlandırması oldukça manidardır.⁶ Augustin ise çocuğu günah ve günahkarlıkla ilişkilendirir. Ona göre, çocuğun annesinin memesini iştahla emmesi açgözlülüğün, dolayısıyla bir günahın işaretidir. Augustin, çocuğun da tıpkı yetişkinler gibi ahlaki kaygılar gütmemesini beklemiş, doğal olarak bu kaygıları gütmeyen çocuğu günahkâr kabul etmiştir.⁷

² Türk Dil Kurumu Sözlüğü, “Çocuk”, Erişim adresi: <https://sozluk.gov.tr/>, Erişim Tarihi: 24 Nisan 2021.

³ UNICEF, “Çocuk Haklarına Dair Sözleşme”, Erişim adresi: [unicef.org/turkey/çocuk-haklarına-dair-sözleşme](https://www.unicef.org/turkey/çocuk-haklarına-dair-sözleşme), Erişim Tarihi: 24 Nisan 2021.

⁴ Esra Işık, “Batı’da Çocukluk Sosyolojisi Çalışmaları Tarihi”, *Çocuk ve Medeniyet Dergisi*, 4/7, 2019, s.183.

⁵ Yahya Araz, *16. Yüzyıldan 19. Yüzyıl Başlarına Osmanlı Toplumunda Çocuk Olmak*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2013, s.14.

⁶ Mehmet Sağlam ve Neriman Aral, “Tarihsel Süreç İçerisinde Çocuk ve Çocukluk Kavramları”, *Çocuk ve Medeniyet Dergisi*, 1/2, 2016, s.43.

⁷ Kürşat Bumin, *Batı’da Devlet ve Çocuk*, Patika Yayınları, İstanbul 1998, ss. 20-21.

Avrupa’da Rönesans ve Reform hareketleri ile başlayan aydınlanma süreciyle birlikte çocuğa olan yaklaşımın da değişmeye başladığını gözlemlemek mümkündür. Rönesans ile çocukluk kavramının ön plana çıktığını aktaran Postman, çocukluk kavramının XVI. yüzyıldan itibaren sürekli ilerleyerek geliştiğini söylemektedir.⁸ Bu gelişmenin Protestanlığın gelişmesiyle alakalı olduğu da düşünülebilir.⁹ Luther, çocukların eğitim almasının önemini vurgulamış, toplumun dikkatini bu konu üzerine çekmeyi kısmen de olsa başarmıştır.¹⁰ Halbuki öncesinde kilise, ekonomik çıkarları doğrultusunda eğitimin geri planda kalmasına göz yummuştur. Bu sebeple kilise, zanaatların gelişimini dini argümanlarla desteklerken, eğitimi kendi tekelinde tutmayı da başarmıştır.

Kant, XVIII. yüzyıldan itibaren çocuklar için para harcamanın ve onlara yatırım yapmanın gerekliliğinden söz etmiştir. Böylece gelir düzeyi orta seviyede olan insanlar arasında çocuklara yönelik harcamalarda görece artış olmuş; çocuklara özgü kıyafetler ve oyuncaklar bu dönemde oldukça popülerleşmeye başlamıştır.¹¹ Bunların neticesinde çocuklar artık, yetişkinlerden farklı olarak görülmeye başlanmıştır. Çocuğun davranışlarının, ebeveynin davranışlarına göre şekilleneceği anlayışının kabullenilmesi çocuğa olan yaklaşımı büyük ölçüde değiştirmiştir.¹² Böylece ebeveynler ve çocuklar arasında bir bağ oluşmaya başlamış, aileler kısmen de olsa birbirlerine kenetlenmeye başlamışlardır. Önceki dönemlerde yetişkinlerle aynı kategoride görülen çocuklar, XVIII. yüzyıl itibariyle masumiyet sembolü olarak algılanmaya başlanmıştır.¹³ Daha genel bir bakışla çocukluk denen dönem yaşla ilgilendirilmiştir.¹⁴

⁸ Hatice Karakuş Öztürk, "Çocukluğun Tarihsel Gelişimi Üzerine Düşünceler", *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 13, 2017, s. 266.

⁹ Bekir Onur, "Çocukluğun Dünü ve Bugünü", *Kebikeç İnsan Bilimleri İçin Kaynak Araştırmaları Dergisi*, 9, 2015, s. 99.

¹⁰ Mustafa Ruhi Şirin, "Değişen Çocuk ve Çocukluk (Biraz Tarih ve Felsefe biraz Sosyoloji ve Çocukluk Sosyolojisi)", *Çocuk ve Medeniyet Dergisi*, 4/7, 2019, s.10.

¹¹ Güven Gürkan Öztan, *Türkiye’de Çocukluğun Politik İnşası*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2019, ss.17-21.

¹² David Hunt, *Parents And Children in History The Psychology of Family Life in Early Modern France*, Basic Books, New York 1970, s.191.

¹³ Öztürk, "Çocukluğun Tarihsel Gelişimi Üzerine Düşünceler", s. 265.

¹⁴ Gordon Marshall, *Sosyoloji Sözlüğü*, Çev: Osman Akınhay- Derya Kömürcü, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara 1999, s.120.

Çocukluk kavramı bu dönemde sürekli gelişmesine rağmen sanayinin altın çağı olan XIX. yüzyılda sekteye uğramıştır. Halbuki bir önceki yüzyılda çocukluk kavramının gelişmesine bağlı olarak, çocukların eğitim ve sosyal hayattaki şartlarının oldukça iyileştiğini söylemek mümkündür.¹⁵ Fakat, sanayileşmeye bağlı olarak çocukların ağır şartlarda çalıştıkları da toplumsal bir gerçektir. Sanayi Devrimi ile Avrupa'daki çocukların çok küçük yaşlarda ağır işlerde çalıştırıldığı bilinmektedir. Bu nedenle dönemin çocuk algısı oldukça ticarileşmiştir.¹⁶ Bunun sebebi çocuk iş gücüne verilen önemle birlikte çocukların ekonomik anlamda değer kazanmış olmasıdır.¹⁷ XVIII. ve XIX. yüzyıllarda çocuklar özellikle pamuk fabrikalarında, tekstil alanında ve madenlerde istihdam edilmiştir.¹⁸ Ağır emek gücü isteyen sektörlerde çalışmak zorunda kalan çocukların kendi ifadelerinde de pek çok haktan mahrum kaldıkları anlaşılabilmektedir. Örneğin; maden ocaklarında çalışan sekiz yaşında bir çocuk olan Sarah Gooder'in çalışma şartlarıyla ilgili söylediklerinden sonra, İngiltere'de on yaşından küçük çocukların maden ocaklarında çalışması yasaklanmıştır.¹⁹ 1833 yılında Richard Oastler; kanun kaçaklarının, hayvanların ve bitkilerin dahi kanunlarla korunduğunu ancak çocukların tamamen korunmasız bırakıldığını ifade etmiştir.²⁰ Bu adımlarla birlikte yasalarda artık çocuklarla ilgili düzenlemelerin ortaya çıkmaya başladığı söylenebilir.

1850'lere gelindiğinde çocukluk kavramı artık toplumsal bir gerçek olarak karşımızdadır.²¹ Batı toplumlarında çocuğun bir medeniyet sembolü gibi algılanmaya başladığı gözlemlenebilir. Çocuk, geleceğin ideal yurttaşı olarak ulusun inşasında önemli rol oynayacak bir bireydir.²² Tüm bu gelişmelere rağmen, yine de XIX. yüzyıl başlarına kadar çocuğun değerinden söz etmek hayli güçtür. Çocukların bakımı için

¹⁵ Neil Postman, *Çocukluğun Yokoluşu*, Çev: Kemal İnal, İmge Yayınları, İstanbul 1995, s.71.

¹⁶ Nazan Çiçek, "The Interplay between Modernization and the Reconstruction of Childhood: Romantic Interpretations of the Child in Early Republican Era Popular Magazines, 1924–1950", *Childhood in the Late Ottoman Empire and After*, (ed.) Benjamin C. Fortuna, Brill, Boston, 2016, s.24.

¹⁷ Şirin, "Değişen Çocuk ve Çocukluk (Biraz Tarih ve Felsefe biraz Sosyoloji ve Çocukluk Sosyolojisi)", s.11.

¹⁸ Zeynep Erkut, Serap Balcı, Suzan Yıldız, "Tarihsel Süreç İçinde Çocuk", *Çocuk ve Medeniyet Dergisi*, 2/3, 2019, s.23.

¹⁹ "Ben, Gauber Ocağı'nda bir tuzakçıyım; ışıksız I tuzak kurmak zorundayım ve sürekli korku içindeyim. Sabahları saat 4'te bazen de 3:30'da işe gider, eve 17:30'da dönerim. Hiç uyumam. Karanlıkta değil ama ışık olduğunda bazen şarkı söylerim: Daha sonra şarkı söylemeye cesaret edemem." Postman, *Çocukluğun Yokoluşu*, s.72.

²⁰ Hugh Cunningham, *Children and Childhood in Western Society Since 1500*, Routledge, New York, 2021, s.113.

²¹ Postman, *Çocukluğun Yokoluşu*, s.69.

²² Çiçek, "The Interplay between Modernization and the Reconstruction of Childhood: Romantic Interpretations of the Child in Early Republican Era Popular Magazines, 1924–1950", s.24.

birtakım kurumların yaygınlık kazanması 1830'lardan sonraya rastlamaktadır. Fransa'da 1833 yılında Guizot'un eğitim konusundaki öncülüğü ile devletin ağırlığı hissedilmeye başlanmıştır.²³ İngiltere'de ise hayvanları koruma dernekleri 1820'lerde kurulurken, çocuklar için kurulan derneklerin tarihi 1870'lere denk gelmektedir.²⁴

Batı'nın günümüzdeki çocuk algısının varlığını temelde Jean Jacques Rousseau'ya dayandırmak mümkündür. Rousseau, çocuğun ihtiyaçlarını karşılamak noktasında yetişkinlerin rolünü ön plana çıkartmıştır. Daha önce yetişkinler, çocuğun gelişimi noktasında rol oynamazken, Rousseau'nun etkisiyle birlikte toplumun bazı kesimlerinde 'ebeveyn' kavramının geliştiği görülür.²⁵

Locke ise, çocuk zihninin berraklığından ve şekillendirilmeye müsait olduğundan söz etmektedir. Çocukların boş zihinlerinin iyi eğitilmesinin önemi üzerinde durur.²⁶ Bu fikrin temelinde öncelikle yetişkinlerin eğitilmesinin önemine değinen Locke, ebeveynlerin çocuk eğitiminde daha sevgi dolu davranmaları gerektiğinin önemini vurgular.²⁷

XX. yüzyıla gelindiğinde ise Psikoloji biliminin devreye girmesiyle çocuk kavramı daha etkin bir biçimde ele alınmaya başlanmıştır.²⁸ Psikoloji ve Sosyoloji bilimlerinin bu noktaya ağırlık vermesiyle birlikte modern çocukluk algısı şekillenmeye başlamıştır. Bu dönemde çocukların sağlık, eğitim ve refah durumları daha önceki yüzyıllara nazaran oldukça ilerleme göstermiştir. Jules de Jeune 1894 yılında çocukların korunması gerektiğine ilişkin söylemlerde bulunmuştur. Bu konuda ilk somut adım 1912 yılında atıldıysa da araya giren Birinci Dünya Savaşı sebebiyle yapılan çalışmalar sekteye uğramıştır. Üstelik bu savaş dolayısıyla pek çok kimsesiz çocuk ortada kalmıştır. İnsanların çocuklar konusunda duyarlılığı da harp sonrasında artmıştır.²⁹ Bu durum hem siyaseti hem de uluslararası kuruluşları harekete geçirmiştir. Britanya'da Bağımsız İşçi Partisi çocukluk ile ilgili kavramları ön plana

²³ Bumin, *Batı'da Devlet ve Çocuk*, s.72.

²⁴ Cunningham, *Children and Childhood in Western Society Since 1500*, s.122.

²⁵ Onur, "Çocukluğun Dünü ve Bugünü", s.100.

²⁶ John Locke, *Eğitim Üzerine*, Çev: Aylin Uğur, Yeryüzü Yayınevi, Ankara 2004, s.13.

²⁷ Öztan, *Türkiye'de Çocukluğun Politik İnşası*, s.24.

²⁸ Işık, "Batı'da Çocukluk Sosyolojisi Çalışmaları Tarihi", s.186.

²⁹ Rabia Dirican, "Tarihi Süreçte Çocukluk ve Çocuk Hakları", *Çocuk ve Gelişim Dergisi*, 2/2, 2018, s. 44; Öztan, *Türkiye'de Çocukluğun Politik İnşası*, s.30.

çıkartmıştır.³⁰ 1924'te de Milletler Cemiyeti, Cenevre Çocuk Hakları Beyannamesini kabul ederek, çocukların korunması kararını almıştır.³¹

2.2. Türk-İslam Medeniyetinde Çocuk

Türk tarihinde Göktürkler ve Hunlar döneminde çocuk ile ilgili bilgilere rastlanır. Türk kültüründe göçebeliliğin etkisiyle kız ve erkek çocuk arasında fark gözetilmemiştir.³² Bu bakışın sebebini göçebe toplumlardaki iş gücü açığıyla ilişkilendirmek mümkündür. Göçebe toplumlarda kadın-erkek ve çocuklar organize olup birlikte hareket etmek durumundadır. Göçebe yaşamın getirmiş olduğu zorluklar göz önüne alındığında çocukların bir an önce büyümeleri ve ailelerine yardımcı olmaları beklenmiştir. Yaklaşık on iki yaşından itibaren büyüdükleri varsayılan çocuklar cinsiyetlerine göre roller üstlenmişlerdir.³³ Türk kültür ve tarihinde çocuklara önem verilmiş bu durum mitolojiye de yansımıştır. İslam öncesi Türk mitolojisinde Umay Ana figürü hamilelik sürecinde kadınları, doğan çocukları ve aileyi koruyan bir mitolojik karakter olarak yer almaktadır. İslamiyet'in etkisi ile zaman içerisinde bu mitolojik karakter kötülükle özdeşleştirilmiş; albastı, alkarısı gibi isimlerle yeni doğum yapan kadınlara ve çocuklara zarar veren bir karakter olarak anılmaya başlanmıştır.³⁴

İslamiyet'le beraber çocuğun korunması ilahi emre bağlanmıştır. İsra suresi, çocukların öldürülmemesini söyleyerek toplumu duyarlı davranmaya teşvik etmiştir.³⁵ Hanefi mezhebi de boşanma veya babanın ölümü gibi durumlarda erkek çocuklarının yedi yaşına kadar, kız çocuklarının ise dokuz yaşına kadar anneleri tarafından yetiştirilmelerini uygun görmüştür. Çocuğun yetiştirilmesi konusunda en yetkin kişi anne olarak tanımlanmış, çocuğun korunması ve beslenmesi durumu böylece garanti altına alınmıştır. Bu noktada İslam hukukunun çocuğun rahatlığını gözettiği

³⁰ Cunningham, *Children and Childhood in Western Society Since 1500*, s.144.

³¹ Ali Naim İnan, "Çocuk Hakları Beyannamesi İlkelerinin Türk Hukuk Sistemine Etkisi", *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 1/1, 1968, ss. 203-204.

³² Bahaeddin Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1988, s. 250.

³³ Yasemin Kurtoglu, *Eski Orta Asya Türk Devletleri'nde Aile*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2021, s.29.

³⁴ Onur Alp Kayabaşı, "Türk Mitolojisinin Kutsal Dişisi Umay" *International Journal Of Eurasia Social Sciences*, 7/22, 2016, s.224.

³⁵ Kur'an-ı Kerim, 'İsra Suresi, 17:31.

aşikardır.³⁶ Dinin de etkisiyle çocukların yaşamının daha kıymetli hale geldiği, en azından yaşama özgürlüğünü elde ettikleri söylenilebilir.

İslamî dönemde Türk toplumlarında çocukların eğitimi konusunda duyarlı davranıldığını söylemek mümkündür. IX. yüzyıldan XIII. yüzyıla kadar varlık göstermiş olan Karahanlılar Devleti'nde altı yedi yaşlarındaki çocuklar mekteplere gönderilerek temel dini bilgilere sahip olmaları ve okuma yazma öğrenmeleri konusunda desteklenmiştir.³⁷

Selçuklular döneminde hanedana ve elit tabakaya mensup çocuklarla ilgili bilgiler bulunmakla beraber, halktan çocuklarla ilgili kaynaklar bulmak neredeyse imkansızdır. Kaynaklarda Selçuklular'da hanedan çocuklarının sünnet törenleri ile ilgili bilgiler göze çarpmaktadır. Hanedan üyesi çocukların sünnet törenlerinin oldukça gösterişli olduğu, tören süresince şehirlerin süslenmesinden ve ziyafetler düzenlenmesinden anlaşılmaktadır. Diğer taraftan hanedana mensup kız çocuklarının ise siyasi ilişkiler noktasında önemli rol oynadığı görülmektedir. Bu kız çocuklarının eğitimlerine önem verilmiş; beslenmeleri ve dini eğitimleri üzerinde titizlikle durulmuştur.³⁸ Bu çocuklara olan yaklaşımın sebebi gelecekte ülke yönetiminde alacakları rolle ilgilidir. Nizamiye medreseleri ile eğitim alanında büyük bir fırsat eşitliği ortaya çıkmış, yükseköğrenim seviyesinde eğitim alan öğrenciler ücretsiz okuyabilmişlerdir.³⁹

Osmanlı toplumu çocukluk dönemini iki ayrı kalemde ele almıştır. Buna göre; çocukluk dönemi gayr-i mümeyyiz ve mümeyyiz olarak ele alınmıştır. Bu iki dönem arasında ise geçiş dönemi olan temyiz kavramı vardır. Arapça meyz kökünden gelen temyiz; “ayırma yetisi veya becerisi” anlamına gelmektedir.⁴⁰ Temyiz çağının başlangıcı olarak genellikle yedi yaş esas alınmıştır. Yedi yaşından itibaren mümeyyiz çağına girdiği kabul edilen çocuklar artık işleyeceği suçlar konusunda tam anlamıyla

³⁶ Judith E. Tucker, “Eksiksiz Sevgi: Osmanlı Suriye'si ve Filistin'inde İslam Hukukuna Göre Annelik”, *Modernleşmenin Eşiğinde Osmanlı Kadını*, ed. Madeline C. Zilfi, Çev: Necmiye Alpay, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2020, ss.227-239.

³⁷ Fatih Demir, *Selçuklu Dönemi Medreseleri ve Medrese Eğitimi*, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Tokat 2019, s.24.

³⁸ Merve Kuruca, *Selçuklu Anadolu'sunda Çocuk (1075-1318)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2021, s. 48-56.

³⁹ Mustafa Ergun, “Selçuklular Döneminde Eğitim ve Bilim”, *Avrasya Dil Eğitimi ve Araştırmaları Dergisi*, 2/1, 2018, s.13.

⁴⁰ İsmail Parlatır, *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, Yargı Yayınevi, Ankara 2009, s.1684.

cezalandırılmasa da ıslah edilme yoluna gidilerek terbiye edilebilmişlerdir.⁴¹ Evlere evlatlık olarak verilen çocuklar ve çalıştırılan çocuklar konusunda temyiz çağı esas alınmış ve yedi yaşından küçük çocukların iş gücüne dahil edilmesinin önüne geçilmiştir.

XVIII. yüzyılda eşinin vazifesi gereği İstanbul'da bulunan Lady Montagu, Osmanlı toplumunda çocuk sahibi olmanın öneminden bahsetmektedir. Kadınlar ile vakit geçirme imkânı bulan Lady, bu görüşmelerinden edindiği izlenimleri mektuplar halinde yazmıştır. Kadınların çok sayıda çocuk doğurduğundan söz eden Montagu, yüksek doğum oranına ve doğan çocukların çoğunun vebadan öldüklerini söyleyen kadınların kayıtsızlığına şaşırdığını aktarır.⁴² Tarıma dayalı üretim sisteminin olduğu her toplumda nüfus oranının yüksek olması oldukça önemlidir. Osmanlı toplumundaki çocukları potansiyel iş gücü olarak yorumlamak mümkündür. Yüksek doğum oranına rağmen, ölüm oranları da bu dönemde oldukça fazladır.⁴³

Osmanlı döneminde bir diğer önemli husus da yetim ve öksüz çocukların bakımındır. Arapçada yetim kelimesi “*yalnız, tek, eşsiz, bir tek*” anlamına gelmektedir.⁴⁴ Buradan hareketle yaygın söylemiyle babası ölen çocuğun yetim olarak adlandırılması çocuğun tek başına kalmasına bir göndermedir. İslam hukukuna göre, çocuğun yetiştirilmesi ve hayatını idame ettirmesini sağlamak babanın görevidir. Bu sebeple babasını kaybeden çocuğun tek kalması üzerine bahsi geçen çocukların korunup kollanması önce yakın akrabalara, yoksa diğer Müslümanlara geçmektedir. Her ikisinin de sağlanamadığı durumlarda ise çocuğun bakımı devletin üstlendiği bir görev haline gelmiştir.⁴⁵ 1851 tarihinde kurulan Eytam Nezareti'yle birlikte kimsesiz çocukların gözetimi daha resmi bir statü kazanmıştır. Bu dönemden itibaren nizamnamelerle buluş yaşı on beş, reşit olma yaşı ise yirmi olarak belirlenmiştir.⁴⁶

Osmanlı toplumunda çocukların çalışma hayatına bakıldığında beş altı yaşlarından itibaren çıraklık eğitime başladıkları görülür.⁴⁷ 1825 tarihli bir ferman

⁴¹ Mehmet Âkif Aydın, "Çocuk", *TDV İslâm Ansiklopedisi* C.8, İstanbul 1993, s. 363.

⁴² Lady Montagu, *Türkiye Mektupları 1717-1718*, Çev: Aysel Kurutluoğlu, Tercüman Yayınevi, İstanbul 1970, ss.105-106.

⁴³ Araz, *16. Yüzyıldan 19. Yüzyıl Başlarına Osmanlı Toplumunda Çocuk Olmak*, s.87.

⁴⁴ Parlatır, *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, s.1834.

⁴⁵ Abdüsselam Arı, "Yetim", *TDV İslâm Ansiklopedisi* C.43, İstanbul 2013, s.501.

⁴⁶ Veli İnanç, "Osmanlı Devleti'nde Yetimlerin Sosyal Haklarının Korunması" *Savaş Çocukları Öksüzler ve Yetimler*, ed. Emine Gürsoy-Naskali, Aylin Koç, Kırmızı Yayınları, İstanbul 2003, s.30.

⁴⁷ Araz, *16. Yüzyıldan 19. Yüzyıl Başlarına Osmanlı Toplumunda Çocuk Olmak*, s.147.

ile çocukların çıraklığa verilmesi hususunda bazı kurallar belirlenmiştir. Çocuğun ıraklık eğitimine başlayabilmesi için ebeveyni ve mektep hocası ile birlikte kadıya başvurmaları ve kadıdan izin almaları gerekmektedir. Buradaki önemli husus ocuğun İşlam kurallarını yeterli düzeyde öğrenip ğrenmediğinin sınanmasıdır. İşlam kurallarını yeteri kadar öğrendiğine karar verilen çocukların mektepten alınarak ıraklık eğitimine verildiklerine dair bilgiler mevcuttur.⁴⁸ Her ne kadar asıl amaç eğitimden ziyade II. Mahmud döneminden itibaren etkisi kırılan ulema sınıfını memnun etmek şeklinde yorumlansa bile, bu ferman ıraklık eğitimi konusunda belli kaideler ortaya koyması bakımından önemlidir.⁴⁹

Kız çocuklarının ise evlere hizmetçi/besleme olarak verildiği kayıtlarda mevcuttur. Bu ocukların evlerde istihdamının gerekçesi genellikle yoksulluktur. Özellikle Osmanlı Devleti'nin yoğun göç aldığı XIX. yüzyılın ikinci yarısında evlerde istihdam edilen çocukların sayısında hayli artış olmuştur.⁵⁰ Yine bu dönemde kimsesiz erkek çocuklarının sanayi mekteplerine yerleştirildikleri bilinmektedir.⁵¹

XIX. yüzyılın sonlarına gelindiğinde dönemin gazete ve dergilerinde çocuklardan sıklıkla bahsedilmiştir.⁵² *Mümeyyiz, Arkadaş, Bahçe, ocuk Bahçesi, ocuklara Mahsus Gazete* gibi çocuklara yönelik dergiler ile birlikte çocukların da toplumsal hayattaki yeri belirginleşmeye başlamıştır. Dergi ve gazetelerde çocukların bakımı konusunda ebeveynlerin rolüne değinilmiş, ocuk bakımı konusunda ailenin görevleri ele alınmıştır.⁵³ Ayrıca çocuğu konu edinen dergilere çok sayıda talep olmuş, bazı sayılar çok çabuk tükenmiştir.⁵⁴ Dergilerin bu kadar talep görmesinden hareketle, toplumun çocuklar konusunda daha hassas davranmaya başladığı düşünülebilir.

II. Meşrutiyet ile birlikte çocuğa yaklaşımın değişmeye başladığını, dönemin siyasi konjonktürünün eğitim alanındaki yansımalarından anlamak mümkündür. Bu

⁴⁸ Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, C.12, Matbaa-i Osmaniye, İstanbul 1309, ss.277-279, Selçuk Akşın Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908) İşlamlaşma, Otokrasi ve Disiplin*, İletifim Yayınları, İstanbul 2019, ss.45-48.

⁴⁹ Bayram Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991, s.3.

⁵⁰ Yahya Araz, *Osmanlı İstanbul'unda ocuk Emeği Evlerde İstihdam Edilen ocuklar (1750-1920)*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2020, s.330.

⁵¹ BOA., Y.A.HUS., 169/30, 03 Safer 1299.

⁵² ztan, *Türkiye'de ocukluğun Politik İnşası*, s.35.

⁵³ "Malumlarımız", *ocuklara Mahsus Gazete*, Numara:6, Sayfa:1, İstanbul, H. 2 Muharrem 1314 (M. 13 Haziran 1895).

⁵⁴ "İ'tizar", *ocuk Bahçesi- Zükur ve İnas*, Numara: 4, Sayfa :1, İstanbul, R. 10 şubat 1320 (M. 23 şubat 1905).

bağlamda 1909'dan itibaren 10 Temmuz tarihinin milli bayram olarak kutlandığı ve kutlamalarda çocukların da ön saflarda yer aldığı görülür. Böylece geleceğin hürriyet ateşi ile yanan aydın nesillerinin yetiştirilmesine vurgu yapılmıştır.⁵⁵

Trablusgarp Savaşı ve Balkan Savaşlarıyla birlikte karşımıza milliyetçiliğin etkisi altında yetişen çocuklar çıkmaktadır. Milliyetçilik, dönemin dergilerine de yansımış, Türklüğü ön plana çıkaran, özellikle Bulgarları ve Yunanları düşman gösteren şiirler dergilerde yer almıştır.⁵⁶ Yine bu dergilerde vatan, bayrak gibi konular da ele alınmıştır.⁵⁷ Edebiyatın ve dönemin siyasi gelişmelerinin çocuk üzerinde oldukça etkili olduğu görülmektedir. Çocuklar dünyayla paralel olarak geleceğin yetişkinleri gibi algılandıkları için dönemin atmosferinden etkilenmişlerdir.⁵⁸

Birinci Dünya Savaşı yıllarında çocuklara, milliyetçi ve militarist bir karakter kazandırılmaya çalışılmıştır. Savaşın büyümesiyle birlikte askerlik yaşı on beşe kadar düşmüştür. Bu dönemde erkek çocuklarına askerlik bilinci aşılanmak istenmiş, bu amaç için çeşitli dernekler kurulmuştur. Toplumun çoğu tarımla uğraştığı ve savaşlar neticesinde nüfus hayli azaldığından bu dernekler çok rağbet görmemiştir.⁵⁹ İzcilikten esinlenilerek kurulan *Türk Gücü Derneği*, *Osmanlı Güç Dernekleri*, *Osmanlı Genç Dernekleri* gibi dernekler Osmanlı Devleti'nde de militarist örgütlenmenin uzantılarıydı.⁶⁰

Cumhuriyet dönemine gelindiğinde çocuklar için daha müreffeh bir toplumun varlığından söz edilebilir. Cumhuriyetin ilk yıllarında bir ulusun modernleşmesinin ölçütü çocukların mutluluğu ile ilişkilendirilir.⁶¹

Modern devletlere bakıldığında ülke nüfusu oldukça önemlidir. Modern Devlet anlayışına uygun olarak, Cumhuriyet döneminde halk sağlığının iyileştirilmesi ve nüfusu arttırmaya yönelik uygulamalara gidilir. Nüfus arttırma politikaları, dolaylı

⁵⁵ Öztan, Türkiye'de Çocukluğun Politik İnşası, ss.46-47.

⁵⁶ "Öç Türküsü", *Çocuk Dünyası*, Numara: 36, Sayfa:1, İstanbul, R. 14 Teşrin-i Sani 1329 (M. 27 Kasım 1913).

⁵⁷ "Yeşil Boncuk", *Çocuk Dünyası*, Numara:33, Sayfa:1, İstanbul, R. 24 Teşrin-i Evvel 1329 (M. 6 Kasım 1913).

⁵⁸ Elif Akşit, "Being a Girl in Ottoman Novels", *Childhood in the Late Ottoman Empire and Aftered* ed. Benjamin C. Fortuna, Brill, Boston 2016, s.94.

⁵⁹ Mehmet Beşikçi, "On Yıllık Harp ve Topyekûn Seferberlik", *Osmanlı Askeri Tarihi Kara, Deniz ve Hava Kuvvetleri 1792-1918*, ed. Gültekin Yıldız, Timaş Yayınları, İstanbul 2013, s.223.

⁶⁰ Müzeyyen Ezel Ünal, "Erken Cumhuriyet Döneminde Gençliğin Militarizasyonu: Askerliğe Hazırlık Dersleri" *Marmara Üniversitesi Siyasal Bilimler Dergisi*, 3/1, 2015, s.85.

⁶¹ Çiçek, "The Interplay between Modernization and the Reconstruction of Childhood: Romantic Interpretations of the Child in Early Republican Era Popular Magazines, 1924-1950", s.22.

olarak çocuk bakımı ve çocuk sağığı konularını ön plana çıkartmıştır.⁶² 1921 yılı itibariyle faaliyete geçen Himaye-i Etfal Cemiyeti (Çocuk Esirgeme Kurumu) ülke genelinde çeşitli çalışmalar yürütmüştür. Cemiyet, 1921 tarihli ilk nizamnamesinde kuruluş nedenini ve amacını açıklamıştır. Buna göre; öncelikle şehit ve gazilerin çocuklarını gözetmek, yetimhaneler kurmak, fakir ailelere yardımlarda bulunmak, çocukların tedavilerini yaptırmak gibi birtakım sorumluluklar almıştır.⁶³ Cemiyet, ayrıca yayın faaliyetleri ile özellikle anne ve çocuklara ulaşmayı hedeflemiştir. *Çocuk Mecmuası*, *Gürbüz Türk Çocuğı*, *Türk Kadını* gibi süreli yayınlar ile erken cumhuriyet dönemindeki çocuğın toplum içindeki yeri ve gelişimine katkı sağlamıştır.⁶⁴

Cumhuriyet Türkiye'sinde çocuklara verilen değeri göstermesi bakımından TBMM'nin açılışının 1929 yılından itibaren çocuk bayramına dönüştürölmesi önemlidir.⁶⁵ Avrupa'da olduğı gibi, Türkiye'de de çocuk geleceğın yetişkini olarak değeriendirildiğınden gelişimine ve eğitime önem verilmiştir

⁶² Sevcan Başboğı, "Annelik Sanatı: Erken Cumhuriyet Dönemi Çocuk Dergilerinde Çocuğın Bedensel Kurgusu", *İnsan ve İnsan Dergisi*, 4/12, 2017, ss.7-8.

⁶³ Makbule Sarıkaya, "Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Bir Sosyal Hizmet Kurumu: Türkiye Himaye-i Etfal Cemiyeti", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 34, 2007, ss.323-324.

⁶⁴ Alev Sınar Çılğın, "Genç Cumhuriyetin Ütopyası: Gürbüz Türk Çocuğı", *Uludağ Üniversitesi Fen Edebiyat Faköltesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 5/6, 2004, ss.98-99.

⁶⁵ İnci Çağlayan, "Atatürk'ün Çocukları", *İletişim Çalışmaları Dergisi*, Sayı:2, 2012, ss.103-104.

3.KÜÇÜK BEDENLERİN HAYATTA KALMA MÜCADELESİ: GÖÇ SÜRECİNDE ÇOCUKLAR

“Merhamet edin! Şu çocuklarımızı alın.

Artık biz onları besleyemeyeceğiz.”⁶⁶

Birey veya toplulukların siyasi, kültürel, ekonomik sebeplerle bulundukları bölgeden bir başka bölgeye hareketine göç denir. Tarih boyunca insanlar çeşitli sebepler dolayısıyla göç etmişlerdir. Kitlesel göçlerde en belirgin sebep genellikle terk edilen bölge ile alakalıdır. Göç eden kişilerin yaşamış oldukları bölgede karşılaştıkları sıkıntılar, can ve mal güvenliğinin tehdit ediliyor olması gibi faktörler göçü zorunlu hale getirmiştir.⁶⁷

Göç eden kişiler için göçmen, muhacir, mülteci gibi çeşitli tanımlar yapılır. 1918 tarihinde Aşair ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi Müdürü Hamdi Bey, başka bir devlete bırakılan topraklardan göç etmek durumunda kalanlar için muhacir tanımını kullanmıştır. Yine Hamdi Bey’in tanımına göre düşman istilasından dolayı topraklarını terk edenler ise mültecidir.⁶⁸ Mülteci olarak ifade edilen kişilerin kendi ülkelerindeki karışıklık son bulduğunda geri dönecekleri düşünülmektedir. Ancak herhangi bir sebepten dolayı geri dönemeyip sığındıkları ülkelerde iskana tabii tutulurlarsa muhacir olarak tanımlanmışlardır.⁶⁹

XIX. yüzyıl yoğun nüfus hareketliliklerinin yaşandığı bir dönemdir. Osmanlı Devleti bu dönemde toprak kayıpları yaşamıştır. Osmanlı Devleti’nden ayrılarak kurulan ulus devletlerden gerçekleşen göç hareketleri neticesinde çok sayıda muhacir Osmanlı topraklarına gelmiştir.⁷⁰ 1783-1922 tarihleri arasında yaklaşık 1,8 milyon Kırım Tatar’ı, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrası 1,5 milyon Balkan muhaciri, 1912-1913 Balkan Savaşları sonrasında ise yaklaşık 640 bin kişi Osmanlı

⁶⁶ Georges Remond, *Bir Fransız Gazetecinin Balkan Harbi izlenimleri Mağluplarla Beraber*, Haz: Muammer Sarıkaya, Profilkitap Yayınevi, İstanbul 2018, s.103.

⁶⁷ Abdullah Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1997, ss.7-8.

⁶⁸ Eyüp Kul, “1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı (93 Harbi) Sonrası Üsküp’e Gelen Muhacirlerin Durumu (1877-1885)”, *Anasay Dergisi*, 8, s.14.

⁶⁹ Nedim İpek, “Kaynakların Dilinde Göç Kavramı”, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 17/17, 2014, s.15.

⁷⁰ Başak Kale, “Zorunlu Göçün 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu Üzerindeki Etkileri”, *Türkiye’nin Göç Tarihi 14. Yüzyıldan 21. Yüzyıla Türkiye’ye Göçler*, der. M. Murat Erdoğan-Ayhan Kaya, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2015, ss.156-157.

topraklarına sığınmıştır.⁷¹ 1850'lere kadar Anadolu nüfusu 8-9 milyon civarındayken 1910'larda bu sayı 16-17 milyona ulaşmıştır.⁷² Deniz yoluyla gelenlerin ve belirli noktalardan Osmanlı Devleti'ne giriş yapan muhacirlerin sayıları hakkında tutulan kayıtlar olmakla beraber, kayda tabi olmayan muhacirler de vardır. Birinci Dünya Savaşı sonrası gelen muhacirler ve Yunanistan ile yapılan anlaşma ile gelen mübadiller de dahil edildiğinde göçmenlerin sayısı 7 milyona yakındır.⁷³ XIX. yüzyıl İstanbul'un dinamiği Balkanlar ve Kafkasya'dan gelen muhacirler ekseninde şekillenmiştir. Özellikle 1880'den sonra devlet kademelerinde yer alanlar, gayrimüslim nüfusun boşaltmış olduğu alanları dolduranlar ve meslek eğitimi alarak çeşitli iş kollarında faaliyet gösterenlerin çoğunluğunu bu muhacirler oluşturmuştur. Muhacirlere tanınan eğitim alanındaki haklar ve imkanlar onlara çeşitli memuriyetlerde ilerleme fırsatı sunmuştur.⁷⁴

Osmanlı topraklarına kitlesel göçlere neden olan gelişmelerden ilki 1821 yılındaki Rum isyanı ile başlamıştır. Edirne Antlaşması sonrasında Yunanistan devletinin kurulmasıyla Mora muhacirleri vatanlarını terk etmek zorunda kalmışlardır.⁷⁵ Bu göçleri Kırım Savaşı'nın ardından yaşanan Kırım ve Kafkas göçleri izlemiştir.⁷⁶ Savaş sonrası Kafkasya'da yaşayanlar için durum giderek katlanılmaz hale dönüşmüştür. Çarlık hükümeti bölgede yıldırma politikası uygulamıştır.⁷⁷ Kırım ve Kafkasya bölgesinde yaşayan Müslüman halklar Ruslaştırılmaya çalışılmış, şiddet, baskı ve tacizler artmıştır. 1864 yılında Müslüman toplulukların bir ay gibi bir süre zarfında bölgeyi terk etmelerinin istenmesi üzerine Kafkasya'dan Anadolu'ya doğru

⁷¹ Fuat Dündar, *İttihat ve Terakki'nin Müslümanları İskân Politikası (1913-1918)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2002, s.56.

⁷² Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme (1820-1919)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2018, s.92.

⁷³ Kemal H. Karpat, *Osmanlıdan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler*, Çev: Bahar Tırnakçı, Timaş Yayınları, İstanbul 2013, ss. 95-96.

⁷⁴ Alan Duben ve Cem Behar, *İstanbul Haneleri Evlilik, Aile ve Doğurganlık 1880-1940*, Çev: Nuray Mert, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul 2014, ss. 39-40.

⁷⁵ Ali Fuat Örenç, *Balkanlarda İlk Dram Unuttuğumuz Mora Türkleri ve Eyaletten Bağımsızlığa Yunanistan*, Babıali Kültür Yayınları, İstanbul 2022, ss.98-114.

⁷⁶ Nejla Günay, "Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Ahıska Türklerinin Anadolu'ya Göç ve İskanı", *Bilgi Dergisi*, 61, 2012, s.122.

⁷⁷ Nedim İpek, "Kafkaslar'dan Anadolu'ya Göçler (1877-1900)", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 6/1, 1991, s.100.

göç hareketliliği başlamıştır.⁷⁸ Balkanlarda 1821 yılında başlayan göç süreci 1877-78, 1912-13, 1919-1923 yıllarında artarak devam etmiştir.⁷⁹

Osmanlı Devleti, ilk göçlerde bocalamışsa da daha sonra kurmuş olduğu çeşitli komisyonlarla sorunları çözmeye çalışmıştır. 5 Ocak 1860'ta Ticaret Nezareti'ne bağlı Muhacirin Komisyonu kurulmuştur. 1875 tarihinde Muhacirin İdaresi, 1878 yılında İdare-i Umumiye-i Muhacirin Komisyonu (1882 tarihinde kaldırılmıştır) teşkil edilmiştir. Balkanlar'dan gelen yoğun göçler neticesinde 1897 yılında ise başkanlığını padişahın üstlenmiş olduğu Muhacirin Komisyon-ı Alisi kurulmuş, 1909 yılına kadar faaliyetlerini sürdürmüştür. Nihayet 13 Mayıs 1913 tarihinde yayınlanan İskân-ı Muhacirin Nizamnamesi ile muhacirler konusu daha sistematik bir çözüme kavuşturulmuştur.⁸⁰ Muhacirlerin belli bir düzende yerleştirilmesi, kimsesiz çocukların mekteplere kaydedilmesi, bekar kızların evlendirilmesi gibi çeşitli görevleri olan komisyon bu dönemde oldukça büyük sorumluluklar üstlenmiştir.⁸¹

3.1. Göç Yolunda Çocuklar

Muhacirler göç etmek için; karayolu, denizyolu ve demiryolunu kullanmıştır. Göç kervanlarında pek çok çocuk gerek aileleriyle gerek başkalarının himayesinde Osmanlı topraklarına ulaşmayı başarmıştır. Göç süreçleri ile ilgili detaylar bölgede bulunan muhabirlerin aktardıklarından, anılardan ve hatıratlardan takip edilebilmektedir. Özellikle gözlemci ve muhabir sayısının fazla olduğu Balkan göçlerinde sürecin örnekleri çok daha somut olarak ortaya konulabilmektedir.

Göçmen kabileleriyle ilgili örneklerden biri Rusya'nın Karadeniz devriye gemisinde görevli olan Teğmen Suşçov'un anılarında karşımıza çıkmaktadır. Suşçov, 1845 yılının kış aylarında çıkçerma adı verilen hafif ahşap tekneler vasıtasıyla Anadolu'ya gitmeye çalışan muhacir kafilesinden bahsetmektedir. Çoğunluğunu kadın ve çocukların oluşturduğu 150 kişilik kabile yakalanarak Gelencik'e getirilmiştir.

⁷⁸ İbrahim Serbestoğlu, "Kırım Savaşı Sonrasında Samsun'da Göç ve Göçmen Sorunu", *Geçmişten Geleceğe Samsun 1. Kitap*, ed. Cevdet Yılmaz, Samsun 2006, s.85.

⁷⁹ Justin McCarthy, *Ölüm ve Sürgün Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kıyımı (1821-1922)*, Çev: Fatma Sarıkaya, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2020, ss.9-13.

⁸⁰ Mustafa Hatipler, *Balkan Harbi'nde Muhacir Olmak*, Değişim Yayınları, Sakarya 2021, s.245.

⁸¹ Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)*, s.114

Askerlerin bu kadın ve kız çocuklarını esir olarak almak için birbirleriyle yarıştığı aktarılır.⁸²

1854 ilkbaharında Kırım Harbi devam ederken bölgeye asker götürüp getiren gemilerde aileleriyle birlikte seyahat eden Çerkesler görülmüştür. Amiral Adolphus Slade⁸³ bahsi geçen Çerkesleri “*muhaçir ya da tüccar*” olarak tanımlamıştır. Bölgede gemilerden gemilere insanlar nakledilirken yaşanan kargaşanın dehşet verici olduğu kayda geçer. Kadınlar ve uykularından uyandırılan çocukların çığlıkları sebebiyle mühimmatın aktarılması konusunda birtakım zorluklar yaşanmıştır. Buna rağmen savaş günlerinde kadın ve çocukların muhaçirliğine neredeyse hemen her gün tesadüf edilir.⁸⁴

1860 yılının kış aylarında 1.866 kişiden oluşan Nogay muhaçir kafilesi Ünyeli İbrahim kaptanın gemisiyle Kefe’den Samsun’a doğru yola çıkmıştı. Yaşları 1-19 arasında değişen yaklaşık 700 çocuk bu kafilenin içindedir. Çocuklar cinsiyet ve yaşlarına göre incelendiğinde 1-3 yaş aralığında çocuk sayısının az olduğu görülmektedir. Bu durumun sebebi kış aylarında küçük yaştaki çocukların göç yolculuğunu kaldıramayacak olması olarak açıklanabilir.⁸⁵ Ailelerin çocuklarının hayatlarını korumak adına göçü ertelemek mecburiyetinde kaldıkları düşünülebilir. Küçük yaştaki bazı çocuklar ise bu göç yolculuğunu tek başına tamamlamışlardır.⁸⁶ 1865 yılına kadar yaklaşık 500 bin Kafkasyalı Anadolu’ya göç etmek istemiş, ancak devletin resmi kayıtlarına göre sadece 300 bin civarında insan Anadolu’ya ulaşabilmiştir.⁸⁷ 1863-1864 yılları arasında Osmanlı topraklarına ulaşmayı başaranlar

⁸² İ.N. Suşçov, “Gelencik’te Esir Tutulan Çerkesler”, Çev: Murat Topçu- Papşu, *Kafkasya Çalışmaları Sosyal Bilimler Dergisi*, 5, 2020, ss. 339-341.

⁸³ Sir Adolphus Slade: 1804 yılında İngiltere’de doğan Slade, 1827 tarihi itibarıyla Osmanlı donanmasında görev almaya başlamıştır. Osmanlı Devleti’ne karşı sempati duyan Slade, çeşitli tarihlerde Karadeniz, Boğazlar ve Osmanlı’nın Avrupa toprakları üzerinde çeşitli gezilerde bulunmuştur. 1828-1829 Osmanlı- Rus Savaşı esnasında meydana gelen Navarin baskınına bizzat tanık olmuştur. Osmanlı Devleti’nde yapmış olduğu görev ve başarılarından dolayı İngiltere tarafından şövalyelik nişanıyla ödüllendirilen Slade, Kırım Harbi’nden sonra Tersane-i Amire’de görev almaya devam etmiştir. Bknz. Besim Özcan, “İngiliz Amiralî Sir Adolphus Slade’in Türkiye İzlenimleri” *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 10/10, 2011, ss. 30-50.

⁸⁴ Sir Adolphus Slade, *Müşavir Paşa’nın Kırım Harbi Anıları*, Çev: Candan Badem, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2012, ss.249-341

⁸⁵ BOA., MAD.d., 23106, H-29-12-1277 (M. 8 Temmuz 1861).

⁸⁶ Bu duruma dokuz yaşındaki bir erkek çocuğu örnek olarak gösterilebilir. Bknz. BOA., MAD.d., 23106, H-29-12-1277, gör:27.

⁸⁷ Ayşe Pul, “Kafkasya Muhacirlerinin Durumlarına Dair Eczacı Es-Seyyid Hüseyin Efendi’nin Bir Mektubu”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 4/16, 2011, ss.420-421.

arasından 100 bin Adige'nin hayatını kaybettiği, hayatta kalanların ise açlık ve sefalet yüzünden aile bireylerinden ayrılmak zorunda kalması kaynaklarda yer almaktadır.⁸⁸

Göç hareketleri Kafkasya bölgesinde 1864 yılının kış aylarından itibaren yoğunlaşmıştır. Çarlık hükümetinin strateji gereği mevsim geçişlerini tercih etmesinin sebebi halkı barınaksız bırakarak göçe zorlamaktı. Dağlık ve engebeli arazinin kış şartlarında kullanılamaz halde olması ve bu durumun Çarlık hükümetinin bölgede idaresini zorlaştırması gibi sebepler muhacirlere göç için görece daha güvenli bir ortam sağlıyordu. Çünkü havaların ısınmasıyla birlikte Çarlık hükümetine bağlı orduların bölgeye ulaşması kolaylaşacak ve bu durum sıcak çatışmalara neden olacaktır.⁸⁹

Dönemin koşullarını gözlemleyen Rus gazeteci Y. Abramov, Anapa ve Novorossiysk limanlarında beklemek zorunda kalan muhacirlerin durumundan bahsetmiştir. Abramov'a göre muhacirler kendilerini soğuktan koruyacak giysilerden ve yiyecekten yoksun bir halde, altı ay ile bir sene arasında göç için sıranın kendilerine gelmesini beklemek zorundaydılar. Sıranın kendisine gelmesini çaresizce bekleyen muhacirler arasında, daha yolculuk başlamadan hastalıklara bağlı ölümler baş göstermiştir. Cenazelerin defnedilemediği bu ortamda ölü annelerinin memelerini emmeye devam eden bebekler ve öldükleri halde anneleri tarafından terk edilemeyen çocuklar mevcuttu.⁹⁰

Rus ordusunda görevli olan İ. Drozdov ise göç yollarında karşılaşmış olduğu muhacirler hakkında bilgi verirken insanlığın kolay kolay böyle bir zulme maruz kalamayacağını ifade etmektedir. Yollarda yarısı parçalanmış çocuk cesetleri, zayıflıktan ve hastalıklara bağlı sebeplerden güçsüz düşmüş kafileler gördüğünden bahseder.⁹¹

Güvensiz göç yolları ve tehlikeler muhacirlerin çok daha çabuk bölgeden uzaklaşmak istemelerine sebep oldu. Kış şartlarında denizyolu ile göç etmek zorunda

⁸⁸ Tamara V. Polovinkina, *Çerkesya Gönül Yaram*, Çev: Orhan Uravelli, Kafdav Yayınları, Ankara 2007, ss.264-265.

⁸⁹ A. Fonvill, *Çerkesya Bağımsızlık Savaşı (1863-1864)*, Çev: Murat Papşu, Nart Yayıncılık, İstanbul 1996, s.78.

⁹⁰ Gökhan Çakmak, *1864 Büyük Çerkez Göçü*, Bozok Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yozgat 2017, s.85.

⁹¹ Cahit Aslan, "Bir Soykırımın Adı: 1864 Büyük Çerkes Sürgünü", *Uluslararası Suçlar ve Tarih*, 1, 2006, ss. 136-137 ve Fabio L. Grassi, *Yeni Bir Vatan Çerkeslerin Osmanlı İmparatorluğuna Zorunlu Göçü (1864)*, Çev: Birgül Göker Perdise, Tarihçi Kitapevi, İstanbul 2017, s.73.

kalan muhacirler kadın ve çocukları gemilerin ambarlarında taşımışlardır. Kapasitesinin çok üzerinde yolcu taşıyan bu gemilerde kadın ve çocukların bulunduğu bölüm oldukça sıkışık bir halde olduğu için ezilmeye bağlı ölümler de sıkça karşılaşılan durumlardandı. Ayrıca muhacirlerin yolculuk esnasında karşılaştıkları sorunlardan birisi de havaların ısınmaya başlamasıyla birlikte ortaya çıkan yetersiz havalandırma koşulları ve suya duyulan ihtiyaçtı. Olumsuz hava koşulları, susuzluk ve açlık muhacirler arasında can kayıpları yaşanmasına sebep oluyordu. Ölümler adeta yeni ölüleri çağırıyordu. Yolculuk sırasında gerçekleşen ölümler nedeniyle “yüzen mezarlar” denilen teknelerde hastalıklar ve aşırı yüklemenin neden olduğu sorunlara bağlı ölüm oranları artıyordu.⁹² Bunun yanı sıra Osmanlı Devleti göç konusunda muhacirler için çeşitli kolaylıklar sağlama yoluna giderek 1860 yılından itibaren yaşı on beşten küçük olan muhacir çocuklardan vapur ücretinin alınmamasına karar vermiştir.⁹³

Şüphesiz erkeklere nazaran daha güçsüz ve savunmasız durumda olan kadın ve çocuklar arasında ölümler çok daha fazladır. Binlerce insandan oluşan göç kabilelerinde güçsüz kalanlar bir kenarda dinlenmeye bırakılıyordu. Bu dinlenme genç bir Çerkes kadın ve iki çocuğu örneğinde görüleceği üzere zaman zaman ölümü bekleyişi.⁹⁴

Gemilerde yolculuk esnasında görevliler ve muhacirler arasında çeşitli problemler yaşanıyordu. Hem bir denizcilik geleneği hem de sağlık tedbiri olarak elzem görülen, ölenlerin denize atılması durumuna muhacirler karşı çıkıyorlardı. Anneler ölen çocuklarını saklamaya çalışırken, bunu başaramadığından kucagından ölü çocuğu alınıp denize atılan annenin de denize atladığı anlatısı yaygındı.⁹⁵

Rumeli’den Anadolu’ya doğru gerçekleşen göçlerle ilgili daha detaylı bilgilere ulaşmak mümkündür. 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi sırasında, Rus ordularının Tuna bölgesini ele geçireceğinin öngörülmesi üzerine göç hareketleri başlamıştı. Tuna valisinin halka Köstence hattına kadar çekilmelerini söylemesi üzerine bölge tahliye edilmeye başlanmıştı. Rusların ilerleyişiyle paralel olarak Müslüman halk da sürekli

⁹² Fonvill, *Çerkesya Bağımsızlık Savaşı (1863-1864)* s.77-82.

⁹³ BOA., A.}MKT.NZD., 306/9, H-28-07-1276 (M. 20 Şubat 1860).

⁹⁴ Arslan, “Bir Soykırımın Adı: 1864 Büyük Çerkes Sürgünü”, s.139.

⁹⁵ Arslan, “Bir Soykırımın Adı: 1864 Büyük Çerkes Sürgünü”, s.139.

olarak göç etmek durumunda kalmıştır. 1877 sonlarında sayıları 150.000'e kadar ulaşan muhacirler İstanbul'a ulaşmak üzere Sofya ve Edirne'ye yığılmışlardır.⁹⁶

Rusların özellikle Müslüman erkekleri katletmesi, göç kervanlarının neredeyse yarısından fazlasının kadınlar ve çocuklardan oluşmasına sebep oluyordu. 20 Temmuz 1877 tarihinde bir grup yabancı basın muhabiri göç yollarındaki siviller ve bölgenin Müslüman halkına yapılan insanlık dışı muameleyi yerinde gözlemlemek üzere Şumnu'ya ulaşmıştı. Yabancı basın mensupları, vücutlarında mızrak ve kılıç yaralarının izleri görülen çocukları gördüklerinden bahsettikleri bir rapor hazırlamışlardı.⁹⁷

1878 yılında Balkanlar'daki muhacirlerin içinde bulunduğu durumu tespit etmek için İngiltere'nin Sofya Başkonsolosu Palgrave de bir seyahat gerçekleştirmiştir. Köstendil, Dubniçe ve Cuma bölgelerinde bulunan Palgrave, göç yollarında karşılaştığı çoğunun kadınlar ve çocuklar olduğunu raporlamıştır.⁹⁸ Bu muhacir grupları kendilerine yardımcı olabilecek herhangi bir güçten yoksun halde göç yollarında ilerliyorlardı. 1879 sonlarında Bükreş elçisi Süleyman Bey'in göndermiş olduğu bir telgrafta çoğunluğu hasta çocuklardan oluşan kabilelerin yola çıktığı bildiriliyordu.⁹⁹

Muhacir kabileleri bulundukları bölgede düşman ilerleyişi hız kazanınca göç için hazırlıklara başlayarak yola koyulmuşlardır. Bazı durumlarda ise Türk ordusunun gelmek üzere olduğunun haber alınması, yerel yöneticilerin göç edilmemesi yönündeki söylemleri göç kervanlarının daha yolculuğun başında geri dönmelerine neden olmuştur. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında Rusya ile anlaşmaya varıldığı iddiasının duyulması üzerine Çırpan ve Zağra'dan yola çıkan muhacir kabileleri durdurularak yerlerine geri dönmeleri söylenmiştir. Bir süre sonra anlaşma iddiasının doğru olmadığı öğrenilince evlerine dönen muhacirler tekrar yola çıkmak

⁹⁶ Nedim İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999, ss.21-26.

⁹⁷ “Şu gazetelerin temsilcileri tarafından imzalanmıştır: *The Manchester Guardian, Kölnische Zeitung, Standard, Frankfurter Zeitung, Journal des Debats, Morning Post, Republique Française, Pester Lloyd, Wiener Tagsblatt, Illustrated London News, Neue Freie Presse, Times, Morning Advertiser, New York Herald, Scotsman, Egypterczy*”, Bknz: McCarty, *Ölüm ve Sürgün Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kıyımı (1821-1922)*, ss.71-74.

⁹⁸ Kul, “1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı (93 Harbi) Sonrası Üsküp'e Gelen Muhacirlerin Durumu (1877-1878)”, ss.15-16.

⁹⁹ Bilal N. Şimşir, *Balkan Savaşlarında Rumeli Türkleri Kıyımlar-Kıyımlar-Göçler 1821-1913*, Bilgi Yayınevi, Ankara 2017, s.85.

durumunda kalmışlardır. Üstelik bu sefer göç hazırlıkları dahi yapılamadığı için muhacirlerin çoğu uykularından uyandırılarak gerekli kıyafet ve gıda maddelerinden yoksun halde yola koyulmuşlardır.¹⁰⁰

Balkan Harbi'nde olaylara tanık olanların bizzat yazmış oldukları hatıratlar durumun vahametinin anlaşılmasını kolaylaştırmaktadır. Savaşın mutlak bir Osmanlı galibiyeti ile sonuçlanacağına inanan Fransız gazeteci Remond, sürecin tamamına tanıklık etmiştir. Fransız bir gazetecinin yanında çocuklarının güvende olacağını düşünen pek çok muhacir kadın göç yollarında çocuklarını koruyup besleyemeyecekleri gerekçesiyle ona emanet etmek istemiştir.¹⁰¹

Balkanlarda savaşın şiddeti arttıkça, işgal edilen topraklardan diğer bölgelere doğru göç hareketliliği de artıyordu. Mehmet Esat Serezli, 3 Kasım 1912'de çevre kasabalardan Siroz'a gelmek zorunda kalan muhacirlerden bahsetmektedir. Gelen muhacirler tanıdıkları ailelerin yanında, camilerde, medreselerde bir sonraki tehlike anına kadar konaklamışlardır.¹⁰²

İnsanlar, yaşama şanslarının olduğu herhangi bir yere doğru sürekli kaçış halindedirler. Kafilelerin çoğu büyükbaş hayvanların çektiği arabalardan oluşuyordu. Bu arabaların üzerinde yarı çıplak, aç ve bitkin çocukların oturuyordu.¹⁰³ Havaaların soğuk olması göç yolculuğunu daha dayanılmaz bir hale getiriyordu. Yollarda kümelenmiş muhacir kafileleri çevreden topladıkları çalı çırpılarla yaktıkları ateşin çevresinde çocuklarını ısıtıyordu. İnce giysilerle göç etmek zorunda kalan çocukların soğuktan feryat figan ağlamaları da gözlemcilerin dikkatinden kaçmıyordu.¹⁰⁴

Göç yolculukları sırasında düşman kuvvetler tarafından sıkça saldırıya uğrayan muhacir grupları, yolculuklarını da telaş içerisinde geçirmişlerdir. Bir kayda göre Bulgarlar tarafından saldırılara maruz kalan ve yaşları 11-12 olan kız çocukları Bulgarlar tarafından kaçırılmışlardır.¹⁰⁵ Bir başka kayıt ise Edirne yakınlarında bir köyde ikamet edenlerin dışında 200 kadar muhacir hakkındadır. Burada gerçekleşen

¹⁰⁰ Hüseyin Raci Efendi, *Zağra Müftüsünün Hatıraları Tarihçe-i Vak'a-i Zağra*, Baskıya Hazırlayan: Ertuğrul Düzdağ, Tercüman Yayınları, İstanbul (Basım yılı belirtilmemiştir), ss.230-231.

¹⁰¹ Remond, *Bir Fransız Gazetecinin Balkan Harbi izlenimleri Mağluplarla Beraber*, s.103.

¹⁰² Mehmet Esat Serezli, *Memleket Hatıraları*, C.I, Yayına Haz: Aynur Koçak, İbrahim Şirin, Faruk Yavuz, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2012, s.247.

¹⁰³ Eyal Ginio, *Osmanlı Yenilgi Kültürü Balkan Savaşları ve Sonrası*, Çev: Cumhur Atay, İletişim Yayınları, İstanbul 2022, s.76.

¹⁰⁴ Ellis Ashmead Bartlett, *Türklerin Rumeli'ye Vedası*, Çev: Gökem Şengün, H. Büşra Yavuz, İz Yayıncılık, İstanbul 2018, ss.226-227.

¹⁰⁵ "Bulgar Mezalimi", *Tanin*, Numara:1682, 23 Temmuz 1329, s.2.

çatışmalar neticesinde pek çok insan katledilmiştir. Bazı insanlar harabelerin arasında saklanarak hayatta kalabilmiştir. Gelibolu jandarma kuvvetleri, sağ kalan 55'i çocuk 96 kişiye ulaşmıştır. Göğüs ve sırtından ağır yaralar aldığı halde hayatta kalan yedi sekiz yaşlarındaki Hasan isimli çocuk da kişilerden biridir.¹⁰⁶

Muhacir kabilelerinin karşılaştıkları sorunlardan birisi de yolculukları esnasında güzergahları üzerinde bulunan yerleşim yerlerine zaman zaman kabul edilmemeleriydi. Bu durumun sebeplerden birisi Balkan Harbi boyunca bölgede sıkça karşılaşılan kolera salgınlarından dolayı halkın korkmasıdır. Açlık, yorgunluk ve soğuktan güçsüz düşüp, yollarına devam edemeyen muhacirler yerleşim yerlerinin hemen yakınlarında bulunan mezarlıklara sığınmak durumunda kalmışlardır.¹⁰⁷

Yağışların çok olduğu günlerde muhacirlerin kullandıkları yollar çamurla kaplanıyordu. Çamura saplanıp kalan arabaları kurtarmak için çıplak ayaklı muhacirler büyük çaba sarf etmek durumunda kalıyorlardı.¹⁰⁸ Bazı kabilelerde küçük çocuklar da sorumluluk üstleniyorlar, büyükbaş hayvanları yönlendiriyorlardı.¹⁰⁹

Demiryolu ile göçlerde ise kabileler çoğu zaman istasyonlarda yığılıyordu. Masraflarını karşılayamayan muhacirlerin giderleri Osmanlı hükümetince karşılanmıştır. Ayrıca yine çocuk yolcuların masrafları da devlet tarafından üstlenilmiştir.¹¹⁰ Tika basa dolu vagonlarda yer bulamayan muhacirler bir sonraki treni bekleyemeyecek kadar aç ve perişan haldeydiler. Ayrıca düşman saldırısına hedef olmaktan korkan muhacirler bir an önce güvenli alanlara ulaşmak istiyorlardı.¹¹¹ Vagonların üstlerinde yolculuk eden kadın ve çocuk muhacirlere de tesadüf ediliyordu. Üstelik vagonlar arasında bulunan boşluklar ve trenin hareketi esnasındaki sarsıntılar vagonların üzerinden düşülmesine neden oluyordu.¹¹²

¹⁰⁶ Ginio, *Osmanlı Yenilgi Kültürü Balkan Savaşları ve Sonrası*, s.114.

¹⁰⁷ Bartlett, *Türklerin Rumeli'ye Vedası*, s.232.

¹⁰⁸ Berna Çağan, "Osmanlı Gazeteleri ve Dergileri Işığında Balkan Göçleri", *Geçmişten Günümüze Göç I.*, ed. Osman Köse, Samsun 2017, s.117.

¹⁰⁹ "Kara gözlü, güzel, küçük bir kız öküzün üzerine binmiş onu at gibi sürüyor, diğer küçükler ise kağının üstüne oturmuş, ellerindeki dal parçasıyla öküzü dehliyordu." Bknz: Bartlett, *Türklerin Rumeli'ye Vedası*, s.109-111.

¹¹⁰ Esra Işık, Osmanlı'ya Balkan Göçleri ve Çocuk Göçmenler, *Geçmişten Günümüze Göç I.*, ed. Osman Köse, Samsun 2017, s.172.

¹¹¹ Bartlett, *Türklerin Rumeli'ye Vedası*, s.142.

¹¹² Gustav Van Hochhwachter, *Balkan Savaşı Günlüğü "Türklerle Cephede"*, Çev: Sumru Toydemir, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2021, s.45-46.

Trenlerle gelen muhacirlerin perişan hali ve istasyonlardaki yığılmalar muhacirlerin varış noktası olan İstanbul'da da paniğe neden olmuştur. İstanbul halkının durumun vahametinden korkmalarını engellemek için muhacirlerin, Sirkeci yerine Yedikule istasyonlarında indirilmeleri planlanmıştır.¹¹³ Yaya gelen muhacirlerin araba konvoyları da şehrin her yanında ulaşım sıkıntıları doğurmuştur. Büyük zorluklarla İstanbul'a gelen muhacirler, kendilerine yardımlar ulaşana kadar sokaklarda, camilerde ve mezarlıklarda yığılmışlardır.¹¹⁴

3.2. Salgın Hastalıkların Yol Açtığı Problemler

Kış şartlarında göç etmek durumunda kalan muhacirler başta açlık ve hava koşullarının neden olduğu pek çok hastalıkla da mücadele etmek durumunda kaldılar. 1845/46 yıllarında Anadolu'nun iç bölgelerinde büyük bir kıtlık ve kuraklık yaşanmış, bu kıtlık neticesinde bölge halkı kıtlıktan daha az zarar gören bölgelere doğru zahire temin etmek üzere göçe başlamıştı. Açlığa bağlı binek hayvanlarının ölmesi sonucunda zahirenin sevkiyatı konusunda problemler ortaya çıkmış, erzak temin etmek isteyen insanlar çoluk çocuk yollara dökülmüştür. Kıtlıktan etkilenen insanların erzak temini için İstanbul'a gelmeye çalışmaları üzerine İstanbul başta olmak üzere birçok şehirde açlığa bağlı ciddi problemlerle karşılaşmıştır.¹¹⁵ Kıtlık ve kuraklığın yarattığı tahribatın üzerine Kafkasya'dan başlayan yoğun göçlerle birlikte açlığın yarattığı sorun giderek büyümüştür.

Kafkasya'dan göç eden Çerkeslerin Anadolu'da ulaşabildikleri ilk limanlar arasında Trabzon ve Samsun vardır. Gelen muhacirlerde çiçek, tifüs, iskorbüt gibi çeşitli hastalıklar görölüyordu. 1863 senesinin kış aylarında Trabzon'da, günde 20 ile 50 arasında muhacirin bu hastalıklardan dolayı öldüğü bilinmektedir.¹¹⁶

1865 yılında Trabzon'da kolera ve çiçek salgını baş göstermişti. Günde 2.000 kişinin karantinaya alındığı oluyordu.¹¹⁷ Salgının daha fazla yayılmaması için muhacirler önce geçici karantinaya alınıyor, ardından da sağlıklı olanlar iskan bölgelerine sevk ediliyordu. Karantina uygulamasına ve muayenelere rağmen yine de

¹¹³ Hatipler, *Balkan Harbi'nde Muhacir Olmak*, s.212.

¹¹⁴ Stephan Lauzanne, *Balkan Acıları (Hastanın Başında Kırk Gün)*, Çev: Murat Çulcu, Kastaş Yayınları, İstanbul 1990, ss.61-62.

¹¹⁵ BOA., İ.MVL., 78/1519, H-12-06-1262 (M. 19 Mayıs 1846).

¹¹⁶ McCarty, *Ölüm ve Sürgün Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kıyımı (1821-1922)*, s.41.

¹¹⁷ Özgür Yılmaz, "Veba, Kolera ve Salgınlar: Trabzon'da Halk Sağlığı ve Sağlık Kurumları (1804-1895)", *Mavi Atlas*, 5/1, 2017, s.184.

bazı aksaklıklar yaşanıyordu. Tamise adlı geminin mürettebatının çiçek hastalığına yakalanması üzerine yapılan incelemede kaynağın muhacirler olduğu tespit edilmişti. Tamise, personelinin hastalığının tespitinden on beş gün önce İstanbul'a 113 muhacir taşımıştı. Muhacirlerin güvertede yolculuk etmelerine karar verilmişti. Ancak kaptan, içlerinde kadın ve çocukların bulunduğu muhacirlerin soğuk havada kalmalarına dayanamamış ve kapalı bölüme alınmaları talimatı vermişti.¹¹⁸ Yetkililer muhacirlerin içinde bulundukları sağlıksız koşulları dikkate alınca, bulaşıcı hastalıkların kuluçka döneminin birkaç gün hatta birkaç hafta sürebileceğini atlamış olmalı.¹¹⁹ Bu durumda muhacirlerin karantinaya alındıkları halde yukarıdaki örnekte de görülebileceği üzere hala taşıyıcı olabildikleri durumlar görülebiliyordu. Böylece muhacir kaynaklı hastalıklar bölgenin yerli halkına da bulaşıyordu.¹²⁰

Çerkes muhacirlerle birlikte hızla yayılan salgın hastalıklar Trabzon halkını da tehdit etmeye başlamıştı. Şehrin hali vakti yerinde olan ahalisi Trabzon'u terk ediyordu. Stevens raporunda Trabzon'un büyük bir kıtlıkla karşı karşıya gelebileceği ihtimalinden bahsetmektedir. Salgınlar sonucu ölen muhacirlerin cesetlerinin içme sularına karıştığı, iki ay gibi kısa bir sürede yaklaşık 3.000'i muhacir olmak üzere 3.500 kişinin öldüğü bilgileri de raporda yer alıyordu.¹²¹ Akçakale ve Sarıdere'de bir çeşit karantina alanı kurulmuştu. Bahsi geçen alanda 25.000 kişi bulunuyordu.¹²²

Sağlık Müfettişi sıfatıyla Mayıs 1864 tarihinde Samsun'da bulunan Barozzi¹²³ bölgedeki muhacirlerin sağlık durumuyla alakalı bir rapor hazırlamıştır. Rapora göre her on kişiden biri salgın hastalıklardan dolayı ölüyordu.¹²⁴ Bölgede başta doktor eksikliği ve gıda maddelerinin temininde yaşanan problemler salgınların önünü almayı

¹¹⁸ Özgür Yılmaz, "1864 Kafkas Göçü Hakkında Bir Rapor", *Mavi Atlas*, 3, 2014, ss.139-140.

¹¹⁹ Fikrettin Şahin, Sevdâ Demir, "Virüsler, Viral Pandemileri Etkileyen Faktörler ve Sonuçları", *Muzafer Şeker, Ali Özer ve Cem Korkut. Türkiye Bilimler Akademisi*, 2020, s.62.

¹²⁰ Muhammed Köse, Süleyman Lokmacı, "İngiliz Konsolosluk Raporlarında Rusya'nın 1864 Kafkas Soykırımı ve Çerkeslerin Anadolu'ya Göçleri", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 62, 2018, s.413.

¹²¹ Nazan Çiçek, "Talihsiz Çerkeslere İngiliz Peksimetisi: İngiliz Arşiv Belgelerinde Büyük Çerkes Göçü (Şubat 1864-Mayıs 1865)" *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 64-1, ss.65-68.

¹²² Tuğba Erdem, "1864 Kafkas Göçü Öncesinde ve Göç Sırasında Yaşanan Salgın Hastalıklar", *1864 Kafkas Tehciri Kafkasya'da Rus Kolonizasyonu, Savaş ve Sürgün*, ed. Mehmet Hacısalıhoğlu, Balkar ve İrcica, İstanbul 2014, s.193.

¹²³ Barozzi, Paris Tıp fakültesi mezunu İtalyan asıllı bir hekimdir. Bab-ı Ali tarafından 9 Şubat 1864'te 6.000 kuruş maaşla Trabzon'da görevlendirilmiştir. Trabzon'daki salgın hastalıkların önlenmesi konusunda görevlendirilmesinin sebebi 1859'da Bingazi'deki veba salgını konusunda büyük başarılar göstermiş olmasından kaynaklanmaktadır. Bknz. Özgür Yılmaz, "1864 Kafkas Göçü Hakkında Bir Rapor", *Mavi Atlas*, 3, 2014, ss. 136-137.

¹²⁴ Erdem, "1864 Kafkas Göçü Öncesinde ve Göç Sırasında Yaşanan Salgın Hastalıklar" s.195.

zorlaştırmakta; bataklık arazilere iskan muhacirleri sağlık açısından savunmasız bırakmaktaydı.¹²⁵

Maliye Nezareti ölen muhacirlerin defin masraflarına dair kayıt tutuyordu. Bu kayıtlardan birinde Samsun'da defnedilen 159 kişiden 46'sının çocuk olduğu görülmektedir. Belgelerde bahsi geçen çocukların yarısına yakınının yaşı 8 olarak belirlenirken, birçoğunun yaş bilgisi verilmemiştir.¹²⁶ Buradan hareketle yaş bilgisi verilmeyen çocukların kimsesiz olduğu düşünülebilir. Belgeler üzerinde yapılan incelemelerden hareketle ölen çocukların çoğunun kız çocuğu olduğu görülmektedir.

1868 senesinin sonbaharında Namık Kemal, Hürriyet Gazetesi'nde muhacirlerin durumuna dikkat çekiyor ve devletin süreci yönetemediğini söylüyordu. Namık Kemal'e göre muhacirler aylar öncesinden Babıali'ye bir elçi gönderip kendileri için bir yer gösterilmesini talep ettikleri halde cevap alamamışlardı. Uzun süren iskan süreçleri muhacirlerin aç ve sefil halde yaşamalarına; çok geçmeden de hastalanmalarına neden oluyordu.¹²⁷

Namık Kemal'in eleştirileri şüphesiz haklılık payı taşıyordu. Ancak yapısal dönüşüm yaşayan Osmanlı Devleti için muhacir miktarı oldukça fazlaydı. Osmanlı Devleti bu tarihlerde yaklaşık 50 bin civarında düzenli ve sistematik bir göç hareketi bekliyordu. Düşünülenin aksine sadece 1863 yazında gelenlerin sayısının 80 binlere kadar ulaşması devleti iskân ve iâşe temini konusunda büyük bir sorunla karşı karşıya bırakmıştı. Üstelik iskân edilen bazı muhacirler araziye beğenmiyor veya akrabalarının yanında gitmek üzere toprağını terk edip, kaosa yol açıyordu.¹²⁸ Bu durumun temel nedeni Osmanlı Devleti'nin bu tarihlerde henüz göç konusunda sistematik bir politikasının olmamasıdır.¹²⁹

1860'lardaki kitlesel göçlerin yerini daha çok bireysel hareketlere bıraktığı 1870'lerde Osmanlılar yeni bir göç dalgasıyla karşı karşıya kaldılar. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı ile birlikte Osmanlı topraklarında yoğun bir göç hareketliliği

¹²⁵ Yusuf Bahadır Keskin, İbrahim Serbestoğlu, "Göç ve Entegrasyon: Çerkes Göçleri Suriyeli Göçmenlere Örnek Olabilir mi?" *Sosyal ve Liberal Bilimlerde Yeni Yönelimler-2*, ed. Zafer Gölen, İbrahim Serbestoğlu, Gece Kitaplığı, Ankara 2017, s.630.

¹²⁶ BOA., ML.MSF.d..., 17110.

¹²⁷ Namık Kemal, "Çerkes Muhacirleri", *Hürriyet*, S.17, 3 Recep 1285(M.19 Ekim 1868), s.1.

¹²⁸ Grassi, *Yeni Bir Vatan Çerkeslerin Osmanlı İmparatorluğuna Zorunlu Göçü (1864)*, s.83.

¹²⁹ Ahmet Yüksel, "Göçmenlikten Vatandaşlığa Muafiyetten Mükellefiyete: Kafkas Göçmenlerin Sivas Vilayetinde İskanları", *Geçmişten Günümüze Göç*, c. I, ed. Osman Köse, Canik Belediyesi Yay., Samsun 2017, s.406.

başlamıştır. 1878 tarihinde sayıları yaklaşık 15.000'i bulan kadın ve çocuk tren istasyonlarında toplanmışlardı. İstasyonlarında günlerce kalan muhacirlerden bazıları hem bekledikleri süre zarfında hem de yolculuk esnasında açlık ve soğuğa bağlı sebeplerle ölmüşlerdir.¹³⁰ 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında göç etmek durumunda kalan insanlar arasındaki ölüm oranı Ruslar ve Bulgarlar tarafından katledilenlerden daha fazla olduğu iddia edilmektedir.¹³¹

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra Anadolu'ya gelen muhacirlerin sağlık problemlerini çözmek amacıyla Muhacirin Komisyonu çeşitli çalışmalarda bulunmuştur. Mekteb-i Tıbbiye hocalarından Miralay Aleksandro Bey umumi müfettiş sıfatıyla bir araştırma yapmıştır. Bu araştırma neticesinde mevcut hastanelerin yatak kapasitesinin yetersiz olması sebebiyle birkaç hastanenin daha muhacirlere tahsis edilmesi tavsiye edilmiştir. Doktor sayısının yetersizliği sorunu da Mekteb-i Tıbbiye öğrencilerinin bu hastanelerde görevlendirilmesiyle çözülmeye çalışılmıştır.¹³²

Balkan Savaşları'nda da Osmanlılar yeni bir göç dalgasıyla karşı karşıya kalmıştı. Kırkkilise yenilgisinin ardından Rumeli muhacirleri akın akın İstanbul'a geliyorlardı. Göç etmek için demiryolunu seçen muhacirler arasında böbrek ve akciğer hastalıkları yaygın olarak görülüyordu. Söz konusu hastalıkların sıklıkla görülmesinde kalabalık kitlelerin dar alanlarda bir arada kalmaları ve havasız ortamı solumaları etkili oluyordu.¹³³ Tren istasyonlarında bekleyen kalabalık grupların tuvalet ihtiyaçlarını bile bulundukları yerde gidermek zorunda kalmaları hastalıkların yayılma sebebinin daha net anlaşılmasını sağlayacaktır.¹³⁴ Çocuklar arasında ise kızamık ve zatürre salgınları görülüyordu.¹³⁵

İstanbul halkı göçmenlerle birlikte artan salgın hastalıklar karşısında paniğe kapılmıştı. Salgın hastalıkların yayılmasından korkan devlet, İstanbul'da muhacir bulundurmaktan kaçınmıştır. Muhacirin Komisyonu bu amaç doğrultusunda muhacirler için uygun iskân bölgeleri bulmaya çalışmıştır.¹³⁶

¹³⁰ Esra Işık, "Osmanlı'ya Balkan Göçleri ve Çocuk Göçmenler", s.172.

¹³¹ Burcu Mercan, *XIX. Yüzyılda Osmanlı'da Çiçek Salgınları ve Çiçek Hastalığı ile Mücadele*, Kırklareli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kırklareli 2017, s.27.

¹³² Ufuk Erdem, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Muhacir Komisyonları ve Faaliyetleri (1860-1923)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2018, s.110.

¹³³ Cenk Demir, *Osmanlı'da Amerikan Kızılhaçı*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2022, s.187.

¹³⁴ McCarty, *Ölüm ve Sürgün*, s.90.

¹³⁵ Demir, *Osmanlı'da Amerikan Kızılhaçı*, s.209.

¹³⁶ Erdem, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Muhacir Komisyonları ve Faaliyetleri (1860-1923)*, s.124.

Göç sürecinin büyüklerle beraber çocukları da olumsuz etkilediği açıktır. Yolculuk sürecinde yaşlarından büyük sorumlulukların altına giren muhacir çocukların bir kısmı yolda bir kısmı da geçici veya kalıcı iskan mıntıklarında vefat etmiştir.¹³⁷

1912-1913 yıllarında üç aylık dönemi kapsayan muhacirlere ait bir raporlarda; ölen 95 kişiden 57'sinin çocuk olduğu göze çarpmaktadır. Bu çocuklardan 18'i kızamık, 16'sı beslenme yetersizliği, 4'ü zatürre gibi nedenlerle ölmüşlerdi. Diğer çocuklar ise çeşitli enfeksiyonlara bağlı sebeplerden dolayı vefat etmişti. Bu çocukların çoğunluğu henüz iskân mahallerine sevk edilmemiş, 57 çocuğun 50'si geçici olarak barındıkları camilerde hayatını kaybetmişti.¹³⁸

Sonuç olarak yoğun göç dalgalarının başladığı ilk anlarda devletin tedbirleri yetersiz kalmışsa da ilerleyen süreçte daha organize hareket edildiğini görmek mümkündür. Osmanlı Devleti, göçlerle bulaşabilecek hastalıklar konusunda birtakım tedbirler almaya çalışmıştır. Muhacirler arasındaki salgın hastalıkların önüne geçmek amacıyla aşıları bir an önce yapılmaya çalışılmıştır. Bu doğrultuda hekimler görevlendirilerek aşılama çalışmaları hızlandırılmıştır.¹³⁹ 8 Temmuz 1885 tarihli bir irade ile aşısız çocukların mekteplere kaydının yapılmayacağını, aşılanan çocukların ise bir karnesinin bulunması gerektiği duyurulmuştur.¹⁴⁰ Aralık 1894 tarihinden itibaren çiçek aşısının memleketin her yerinde uygulanması için planlamalar yapılmıştır.¹⁴¹ Muhaceretin kitlesel boyutunun ve yoğunluğunun azalmasına bağlı olarak da muhacirlerin muayene ve kontrolleri daha sağlıklı yapılmıştır. 1909 yılının kış aylarında Odessa'dan muhacirler Konya'ya sevk edilmeden önce Sirkeci'de bir misafirhanede muayene edilmişlerdi. Sayıları 400'ü bulan muhacirlerden altı çocukta çiçek hastalığı tespit edilmişti. Çocukların tedavilerine başlanmasına, bu süreçte ebeveynlerinin de onlarla birlikte kalmalarına karar verilmiş, sevkıyatları ertelenmişti. Diğer muhacirlerin tamamına da çiçek aşısı yapılmıştı.¹⁴²

¹³⁷ Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)*, ss.181-183.

¹³⁸ H. Yıldırım Ağanoğlu, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Balkanların Makus Talihi: Göç*, İz Yayıncılık, İstanbul 2017, s.439-442.

¹³⁹ İbrahim Serbestoğlu, "Yakınçağ'da Rize'de Nüfus, Göç ve İskân", *19. Yüzyıldan Cumhuriyete Rize*, ed. Abdullah Bay, Resul Turan, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Yayınları, Ankara 2021, s.104.

¹⁴⁰ Düstur, "*Aşı Hakkında Nizamname*", 1. Tertip, 5. Cüz, 26 Haziran 1301.

¹⁴¹ BOA, BEO., 543/40654, H-02-7-1312 (M. 30 Aralık 1894).

¹⁴² BOA, DH.MKT., 2700/86, H-13-12-1326 (M. 6 Ocak 1909).

3.3. Muhacir Çocukların Ruhsal ve Fiziksel Durumları

Göç insanlar için oldukça zor bir süreçtir. Özellikle incinmeye daha müsait olan çocuklar bu durumdan fazlasıyla etkilenirler. Göç öncesinde yaşananlar, ait hissettikleri çevreden ayrılmak zorunda kalınması, güvenli alanların yok olması, aile bireylerinin zarar görmesi ya da ölmesi gibi durumlar muhacir çocuklarda uzun süreli problemler ortaya çıkartır. Üstelik bu problemlerin doğurduğu sonuçların etkileri iki üç kuşak sonrasına kadar aktarılır.¹⁴³ Henüz kendi benliklerinin bilincine varamamış olan çocuklar birdenbire ‘göçmen’ kimliğine bürünmek durumunda kalırlar. Göçmen çocuklar başta güven ve kaygı problemi olmak üzere pek çok sorunla yüzleşmek zorundadır. Günümüzde yapılan çalışmalar güvenlik, korku ve kaygı problemi yaşayan çocukların fiziksel olarak da problemler yaşadığını ortaya koymaktadır.¹⁴⁴ Örneğin; üç yaşın altındaki çocuklarda huzursuzluk, ağlama ve iştahsızlık gibi problemler göze çarparken, üç yaşından büyük çocuklarda ise öğrenmiş oldukları öz bakım becerilerini (tuvalet eğitimi, kendi başına beslenebilme vs.) sürdürme alışkanlıklarını kaybedebildikleri görülür.¹⁴⁵ Günümüzde yapılan çalışmaların ışığında bahsi geçen dönemdeki bu çocukların travmalarını anlamak daha mümkün hale gelmektedir.

Muhacir çocuklar hem göç öncesinde hem de göç süresince yaşanan problemlerin ardından Anadolu’ya geldiklerinde de güvensiz bir ortamla karşılaşmışlardı. Filibe muhacirlerinden dul bir kadın olan Hatice Hanım, 1890’da çocuklarının bakımını sağlayamayacağı gerekçesiyle iki kızının Dulhane’ye, oğlu Hüseyin’in ise Baytar Rüşdiye Mektebi’ne kabul edilmesini talep etmiştir.¹⁴⁶ Babalarını ve bir ihtimal pek çok yakınına kaybeden bu çocuklar hayatta kalabilmek için annelerinden de ayrılmak durumunda kalmışlardır. Yeni bir hayata adapte olmak durumundaki çocukların güvenebileceği aile bireylerinden de yoksun kalmaları onların problemlerinin artarak devam etmesine neden olmuştur.

¹⁴³ Zahir Kızmaz, “Mülteci Çocuklarda Travma”, *Zorunlu Göçler ve Doğurduğu Travmalar*, ed. Vahap Özpolat, Hegem Yayınları, Ankara 2018, ss.21-22.

¹⁴⁴ Sevcin Karakoç Demirkaya, “Zorunlu Göç ve Çocuk Ruh Sağlığına Etkileri”, *Klinik Psikiyatri Dergisi-Turkish Journal of Clinical*, 23/1, 2020, ss. 5-6.

¹⁴⁵ Abdullah Sarman, Ulviye Güney, Emine Sarman, “Savaş ve Göçün Çocuklar Üzerindeki Travmatik Etkileri”, *Zorunlu Göçler ve Doğurduğu Travmalar*, ed. Vahap Özpolat, Hegem Yayınları, Ankara 2018, s.34.

¹⁴⁶ BOA., DH.MKT., 1745/6, H-05-12-1307 (M. 23 Temmuz 1890).

Yetişkin bireylere nazaran daha kolay uyum sağlayacağı düşünülen çocuklar yeni kimliklerine adapte olmakta zorluk yaşarlar. Örneğin; Balkan Harbi sonrasında İstanbul'a gelen kabilelerin, İstanbul halkı tarafından acımasızca dışlandığı durumlar olmuştur. Sokaklardaki muhacir çocuklara “bitli muhacir”, “sümüklü çocuk” gibi yakıştırmalar yapılmıştır.¹⁴⁷ İzmir'e yerleşen bir grup Selanik muhacirinin anılarından derlenerek yazılan *Selanik Alev Alev* adlı roman “yalınayak başı kabak” tekerlemesinin çocuklar tarafından sürekli tekrarlandığını, bu yüzden muhacir çocukların tıraş olmak istemediğini ve ayakkabılarının temizliği ve sağlamlığı konusunda çok hassas olduklarını aktarmaktadır.¹⁴⁸ Muhacir çocuklar bölgenin yerlileri tarafından “öteki” olarak görülmüşlerdir. Toplum tarafından dışlanan bu çocuklarda şiddet eğilimi, suça yatkınlık gibi durumların ortaya çıkması beklenilebilir bir davranıştır.

Çerkesler arasında kölelik uygulaması yaygındı ve göçle birlikte Osmanlı Devleti'ne gelenler arasında hatırı sayılır miktarda köle bulunmaktaydı.¹⁴⁹ Yüzyıllardır Osmanlı hanedanı Çerkes kölelerle iç içe yaşamış, köleliğin resmi olarak kaldırılmasından sonra bile saraylarda hatırı sayılır miktarda Çerkes yaşamaya devam etmiştir. Satılan bu çocuklar ve genç kızlar harem dahil olmak üzere toplumun her kesiminde yer almaktadırlar. 1864 tarihi itibarıyla had safhaya ulaşan Çerkes göçleri neticesinde ortada kalan pek çok çocuk koruma altına alınmıştır. Bazı Çerkes çocuklar bu vasıtaıyla Osmanlı haremine girmişlerdir. Çocukluk döneminde Abdülmecid'in kızlarına refakat eden Leyla Hanım¹⁵⁰ hatıralarında bu kişilerle alay etmek maksadıyla söyledikleri tekerlemeye yer vermiştir:

“Salkım salkım inciğim,

Güzellerin genciğim,

Sakızın turuncuyum,

¹⁴⁷ Hatipler, *Balkan Harbi'nde Muhacir Olmak*, s.287.

¹⁴⁸ Ali Dilber, *Selanik Alev Alev*, Ozan Yayıncılık, İstanbul 2013, s.163.

¹⁴⁹ Y. Hakan Erdem, *Osmanlı'da Köleliğin Sonu 1800-1909*, Çev: Bahar Tırnakçı, Kitap Yayınevi, İstanbul 2004; Ehud R. Toledano, *Osmanlı Köle Ticareti 1840-1890*, Çev: Y. Hakan Erdem, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1994, s.125. Ayrıca Bknz: Zübeyde Güneş Yağcı, “Köle Kaynağı Bakımından Kafkasya'nın Önemi”, *Yeni Türkiye Dergisi*, 7, 2015, s.441.

¹⁵⁰ 1850 yılında doğan Leyla Hanım, çocukluğunun bir kısmını sarayda Abdülmecid'in kızının nedimesi olarak geçirmiştir. Babası Doktor İsmail Paşa'dır. İyi bir eğitim alan Leyla Hanım, Türk Sanat Müziği alanında önemli çalışmalar yapmıştır. 1936 yılında vefat etmiştir. Bknz. Leyla Saz, *Haremde Yaşam Saray ve Harem Hatıralarım*, haz: Sedat Demir, Dün Bugün Yarın Yayınları, İstanbul 2012, s.13, Bknz. Safiye Yağcı ve Çağhan Adar, “19. Yüzyıl Türk Müziği Kadın Bestekârlar Üzerine Bir İnceleme”, *Türk & İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8/31, 2021, ss.69-71.

Aslımı sorarsanız,

Bir Çerkezin piçiyim”¹⁵¹

Nispeten diğer çocuklara göre daha iyi şartlarda yaşayan bu çocuklar bile toplum tarafından çeşitli yollarla ötekileştirilmişlerdir.

Ulus devletlerin ortaya çıkış süreci ve milliyetçiliğin etkisi ile XIX. yüzyılda çocukların daha militarist bir kimlik kazandıkları görülür. Özellikle Balkan Savaşlarının ardından bu kimlik çok daha ön plana çıkmıştır. Bu dönemde çocukların daha milliyetçi duygularla yetişmesini sağlamak öncelikli hedeflerden birisi olmuş, çocuklara yönelik çeşitli kutlama ve festivallerle desteklenen milliyetçilik ön plana çıkmaya başlamıştır.¹⁵² Dönemin çocuklarının fazlasıyla öfkeli ve kindar olması hem devlet politikası gereğince hem de çocukların tanıklık etmiş oldukları olaylar neticesinde anlaşılabilir bir durumdur. Vatanlarından ayrılmak durumunda kalan çocuklar, “gavur” ve “ecnebi” olarak nitelenmiştir.¹⁵³

Psikoloji bilimine göre insanlar düşman karşısında iki farklı tepki verirler. Bu tepkilerin ilki düşmanı “kötü”, “suçlu” ve “şeytan” olarak görmektir. Diğer tepki ise bahsi geçen düşmanı alt etme arzusudur.¹⁵⁴ Muhacir çocukların yukarıda bahsi geçen her iki tepkiyi de vermiş olmaları gayet anlaşılabilir bir durumdur. Göç öncesi süreçte bile Edirne bölgesinde yaşayan çocuklar arasında oynanan oyunları incelemek bizlere militarizmin ve düşman karşısında verilen tepkinin çocuklar üzerinde ne kadar etkili olduğunu anlamak için fırsat sunacaktır. Müslüman mahallenin çocukları ile Hristiyan mahallenin çocukları arasında oynanan komitacılık, çetecilik gibi oyunlarda çocuklar birbirlerine zarar vermişlerdir. Ailelerin araya girmesiyle son bulan bu oyun (kavga) çocuklarda o dönemden itibaren şekillenen “düşman” ve “öteki” algısını ortaya koymaktadır.¹⁵⁵

Dikkat çeken bir diğer durum da Balkan muhacirleri ile Kafkas/Kırım muhacirlerinin Anadolu’nun yerel halkı kültürel farklılıklarındaki görüntüdür. Hem Kafkasya hem Balkan muhacirleri göç öncesi süreçte yaşadıklarının yarattığı psikoloji

¹⁵¹ Saz, *Haremde Yaşam Saray ve Harem Hatıralarım*, s.55.

¹⁵² Öztan, *Türkiye’de Çocukluğun Politik İnşası*, ss.50-53.

¹⁵³ Ariadna Vladimirovna Tyrkova, *Jön Türkler ve İstanbul 1911-1912*, Çev: Tabet Abak, *Kronik Yayınları*, İstanbul 2021, s.16.

¹⁵⁴ Rafael Moses, “Düşman Algısı: Psikolojik Bir Analiz”, Çev: B. Sanem Çevik, *Tarih Okulu Dergisi*, 7, 2010, s.106.

¹⁵⁵ Şevket Süreyya Aydemir, *Suyu Arayan Adam*, Remzi Kitapevi, İstanbul 1976, ss.16-17.

ile dışlanmaya maruz kalmışlardır. Uyum sağlama sorunu özellikle çocuklarda çok daha şiddetli olarak etkilerini göstermiştir.¹⁵⁶ Muhtemelen bu çocukların çoğunun etnik kimliklerinden, nereden geldiklerinden çok da haberleri yoktur. Fakat özellikle Türkçe bilmeyen çocuklar yerleştikleri yerlerde dışlanmışlardır.¹⁵⁷

¹⁵⁶ Hatipler, *Balkan Harbi'nde Muhacir Olmak*, s.235.

¹⁵⁷ Ferhunde Özbay, “1911-1922 Yıllarında Anadolu’da Kimsesiz Kız Çocukları”, *Savaş Çocukları Öksüzler ve Yetimler*, ed. Emine Gürsoy Naskali, Aylin Koç, Kırmızı Yayınları, İstanbul 2003, s.114.

4. YENİ HAYAT: MUHACİR ÇOCUKLARIN UYUM SÜRECİ

4.1. Göç Sonrası Kimsesiz Muhacir Çocuklar

Göç süreci ve sonrasında Osmanlı Devleti'nde çok sayıda kimsesiz çocuk ortalarda kalmıştır. Aile bireyleri hayatta olmayan çocukların iskânı meselesi oldukça önem kazanmıştır. Üstelik bu dönemde savaşlar neticesinde yetim kalan pek çok çocuk da bulunmaktadır. Örneğin; 1881 yılında İstanbul'da bulunan 35.224 muhacirin 19.742'si devlet desteğine muhtaç durumdaydı. Bahsi geçen 19.742 kişinin 8.500'ü ise yetim, kimsesiz ve acizlerden oluşuyordu. Muhacirin Komisyonu bu tarihlerde haftada bir 19.000 kuruş ödenek alıyordu. Bu ödenek ile mevcut ihtiyaç sahiplerinin sorunlarının çözülmesi mümkün değildi. Bunun üzerine Muhacirin Komisyonu haftalık ödeneğin arttırılmasını veya muhacirlerin başka yerlere sevk edilmesini talep etmiştir.¹⁵⁸ Kimsesiz çocuk sayısı muhacir çocukların da eklenmesiyle yüksek sayılara ulaşmıştır. Kimsesiz çocukların sayıları hakkında kesin bir rakam vermek güç olsa da, 1915 yılında, kayıt altına alınamamış veya evlere çeşitli yollarla verilmiş çocukların sayıları bilinmemekle beraber, 100.000'e yakın kimsesiz çocuk bulunduğu tahmin edilmektedir.¹⁵⁹ Sadece Balkan Savaşları esnasında Bulgaristan'dan yaklaşık 70.000 yetim çocuğun geldiği iddialarından yola çıkıldığında Osmanlıların çözmesi gereken sorunlardan birisinin de kimsesiz çocuklar olduğu açıktır.¹⁶⁰ Gelen kimsesiz muhacir çocuklar arasında yaşları küçük olanlar kendilerine tayin edilen vasiler aracılığıyla nüfusa kaydedilmişlerdir.¹⁶¹

1860 yılı itibarıyla İstanbul'da yaşanan kolera salgını devleti yeni tedbirler almak durumunda bırakmıştır. Salgını tetikleyen durumun muhacirler olduğu düşünüldüğü için bu dönemde başkente muhacir kabul edilmemesi kararlaştırılmış, bu duruma istisna olarak ise sadece yetim ve köle çocuklar başkente kabul

¹⁵⁸ BOA. Y.PRK.KOM., 3/24, H-23-12-1298 (M. 16 Kasım 1881).

¹⁵⁹ BOA., BEO., 4551/341252, H-09-04-1337 (M. 12 Ocak 1919).

¹⁶⁰ Hatipler, *Balkan Harbi'nde Muhacir Olmak*, s.254.

¹⁶¹ BOA, HR.SYS, 2980/85, (M-09-08-1918). Ayrıca Bknz: Bulgaristan'ın Varna kazasından gelen Ali oğlu Hamdi isimli reşit olmayan bir çocuk eğitim almak gerekçesiyle tek başına hicret etmiştir. Bu çocuğun herhangi bir mektebe kaydedilmesi için nüfusa kaydedilmesi gerekmektedir. Belgeden de anlaşılacağı üzere bu gibi örneklerin sayısı oldukça fazla olmalıdır. Çocukların eğitim alabilmeleri için muhacirin müdür ve memurları vasi tayin edilmiştir. BCA, 272-0-0-11/İSKAN, 9-18-14, (M-17-12-1916).

edilmişlerdir.¹⁶² Sadece yetim ve köle çocukların başkente kabul edilmesinden hareketle bu çocukların çeşitli hanelere dağıtılarak iskân edilmesi hedeflenmiştir.¹⁶³

Osmanlı yönetimi kimsesiz çocukları Irzahanelere ve Eytamhanelere yerleştirmeye çalışmıştır. Dört yaşına kadar olan çocuklar Irzahanelerde kalırken, yaşları daha büyük olan çocuklar Eytamhanelere yerleştirilmiştir. Bu kurumlarda kalan çocuklar yedi yaşından itibaren beceri ve kabiliyetleri doğrultusunda Darülaceze'ye bağlı imalathanelerde meslek öğrenmeye başlamışlardır.¹⁶⁴ Buralarda kalan çocuklar, isteyen ailelere evlatlık olarak verilebilmiştir.¹⁶⁵ Kimsesiz çocuklar eytamhanelere yerleştirilirken aile bütünlüğünün korunmasına özen gösterilmiştir. Örneğin; Tırnova muhacirlerinden Edirne'de iskan edilen ancak süreç içerisinde babalarının ölümüyle sefalet içinde kalan çocuklar eytamhaneye gönderilmişlerdir. Bu çocuklardan biri olan Sadık, dokuz yaşındaki Hatice isimli kardeşinin de eytamhaneye kabul edilmesini talep etmiş ve bu talep kabul edilmiştir.¹⁶⁶

Göçlerin beklenilenden çok daha fazla olması özellikle 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında başta İstanbul olmak üzere pek çok şehirde sokakların kimsesiz çocuklarla dolmasına neden oldu. Edirne ve Filibe gibi savaşın yoğun olarak hissedildiği bölgelerden zaman zaman kimsesiz çocuklar hem Osmanlı makamlarınca hem de bölgedeki yabancı diplomatik misyonlarınca İstanbul'a gönderiliyordu.¹⁶⁷ Bu çocukların yaşadığı sefalet gerek idareciler gerekse İstanbul halkı tarafından rahatsız edici bulunuyordu. Bunun üzerine bu çocukların sokaklardan toplanıp sanayi mekteplerine kaydedilmeleri planlandı. Ancak muhacir çocuk sayısının fazlalığı karşısında mektep sayısı yeterli değildi. İmkansızlıklarla karşılaşan Osmanlı yönetimi acilen kaynak aktararak çocukların sağlıklı ortama nakilleri için çalışma başlattı.¹⁶⁸

Mehmed Esad Safvet Paşa¹⁶⁹ 1881 yılında, Balkan muhaciri çocuklar arasından 500 kişinin barınması için bir kurum tahsis edilmesine yönelik harekete geçmiştir. 500

¹⁶² Grassi, *Yeni Bir Vatan Çerkeslerin Osmanlı İmparatorluğuna Zorunlu Göçü (1864)*, s.91.

¹⁶³ Elbruz Aksoy, *Beyaz Köleler Son Sesler*, İletişim Yayınları, İstanbul 2022, s.91.

¹⁶⁴ Nadir Özbek, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet Siyaset, İktidar ve Meşruiyet 1876-1914*, İletişim Yayınları, İstanbul 2002, s.212.

¹⁶⁵ BOA., ZB., 329-106, R-01-11-1324 (M. 14 Ocak 1909).

¹⁶⁶ BOA., DH.MKT., 2034/83, H-04-06-1310 (M. 24 Aralık 1892).

¹⁶⁷ 1878 yılının sonlarında Edirne ve Filibe bölgesinde ortalıkta kalan 49'u erkek, 37'si kız olmak üzere 86 çocuk İngiltere konsolosunun desteğiyle İstanbul'a gönderilmiştir. Bkz: BOA., Y.PRK.KOM., 1/60, H-29-12-1295 (M. 24 Aralık 1878).

¹⁶⁸ BOA., Y.EE., 44/138, H-10-04-1298 (M. 12 Mart 1881).

¹⁶⁹ Mehmed Esad Safvet Paşa; 1814 yılında İstanbul'da doğmuştur. 1831 yılında Divan-ı Hümayun Kalemine giren Safvet Paşa, Divan-ı Hümayun tercümanlığı, Hariciye müsteşarlığı, Meclis-i Vala

çocuğun ortalama masrafının 70-80 bin kuruş civarında olacağı hesaplanmıştır. Bu masrafın Hazine-i Celile'den karşılanmasının zorluğundan söz edilmişse de çocukların ortada kalmamaları konusunun daha fazla önemsenmesi gerektiği üzerinde durulmuştur.¹⁷⁰

Devletin içinde bulunduğu ekonomik çıkmaz pek çok konuda adımlar atılmasının önünde büyük engel teşkil ediyordu. Bu dönemde gerek savaşlar gerekse hızla artan dış borçlar meselesi ekonominin gittikçe daha kötü bir hale gelmesine neden olmuştur. Balkanlardaki toprak kayıpları Osmanlı Devleti'nin diğer bölgelere nazaran daha sanayileşmiş ve verimli toprakların bulunduğu alanların kaybedilmesi anlamına geliyordu.¹⁷¹ Bunun üzerine kimsesiz çocuklar meselesi mevcut kurumları revize ederek yahut ailelerin yanlarına yerleştirilerek çözülmek istenmiştir. Kız çocuklarının iskânı ve korunması konusu ise genellikle evlatlık verilerek çözülmüştür. 1900 yılına ait bir belgeden anlaşıldığı üzere Aydın Vilayetinde bulunan Girit muhacirlerinden yaşları on dörtten küçük olan kız çocuklarının ailelerin yanlarına evlatlık olarak verilmesi, on dörtten büyük olan dul kadınların ve kız çocuklarının ise munasip kişilerle evlendirilmesi, evlenmeye müsait olmayan on dört yaş üstü kız çocuklarının ve kadınların ise ailelerin yanına hizmetçi olarak yerleştirilmesine karar verilmiştir.¹⁷² Aslında çocukların ailelerin yanına evlatlık olarak verilmesi, yaşı uygun olanların ise evlere hizmetçi olarak gönderilmesi göçlerin ilk dönemlerinden itibaren uygulanmaktaydı.¹⁷³

Kimsesiz çocuklar konusunda kurumsal ölçekte henüz örgütlenememiş Osmanlı Devleti, kimsesiz muhacir çocuklarını ailelerin yanına verme yoluna gitmiştir. Bu bağlamda göç esnasında doğum sonrasında vefat eden bir muhacirin kimsesiz kalan bebeği Samsun'da Oyumcalı Yusuf'un zevcesine verilmişti. Dört yaşına geldiğinde ise Canik Meclisi, çocuğa maaş bağlanması kararı almıştı.¹⁷⁴

reisliği gibi çeşitli görevlerde bulunduktan sonra 1879 yılında Sadrazamlık makamına getirilmiştir. Bknz: Mehmed Zeki Pakalın, *Son Sadrazamlar ve Başvekiller*, Cilt:4, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2021, ss.3-23.

¹⁷⁰ BOA., Y.EE., 44/138, H-10-04-1298 (M. 12 Mart 1881).

¹⁷¹ Donald Quataert, "Tanzimat Döneminde Ekonominin Temel Problemleri" ed. Mehmet Seyitdanlıoğlu, Halil İncılık, *Tanzimat/Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014, ss.731-734.

¹⁷² BOA., İ.MTZ.GR., 33/1366, H-26-10-1317 (M. 27 Şubat 1900).

¹⁷³ BOA., İ.MMS., 133/5690, H-06-01-1282 (M. 1 Haziran 1865).

¹⁷⁴ BOA., A.) MKT.MHM., 306/1, H-12-02-1281 (M. 17 Temmuz 1864).

Çocuğu herhangi bir kurum bünyesinde koruma altına alamayan Babıalı'nın maaş bağlamasından hareketle çocuklara, koruma altına alınmış olsalar bile ekonomik destek sağladığı anlaşılmaktadır. Ayrıca göç esnasında ve sonrasında pek çok aile birbirinden kopmuştur. Bunun üzerine göç sonrası kaybolan çocuklarını bulmak isteyen aileler gazetelere, çocukların yaş ve fiziksel özelliklerini belirten ilanlar vermişlerdir.¹⁷⁵

Devletin temel endişelerinden biri kimsesiz çocukların iyi ahlaklı yetiştirilmeleridir. Çünkü anne-babasız ve ortada kalan bu çocuklar hayatta kalabilmek için türlü suçlara karışabilecek potansiyelde görülmüşlerdir. Bu sebeple çocukların iskânı öncelikli olmuşsa da süreç içerisinde hızla artan rakamlar konusunda çözümler bulmak zorlaşmıştır. Kimsesiz çocukların çeşitli kurumlarca korunma altına alınması planlanmışsa da devletin içinde bulunduğu ekonomik çıkmaz durumu zorlaştırmıştır.

Hızla artan muhacir nüfusu ile ilgili durumlar basın tarafından da yakından takip edilmiş, ortada kalan çocuklarla ilgili ne yapılacağı sorusu sıkça gündeme getirilmiştir. Özellikle kız çocuklarının başı boş halde kalmasının toplumun ahlakını bozabilecek sonuçlar doğurmasından büyük endişe duyulmuştur. 1870'li yıllardan sonra İstanbul'da fuhuş sektörünün hızla ivme kazanması ve beraberinde cinsel yolla bulaşan hastalıkların artması bu endişeyi tetiklediği öne sürülmektedir.¹⁷⁶ Çözüm olarak kimsesiz kız çocukları için bir mektep kurularak, çocukların gerekli dini ve insani terbiyeyi almalarının sağlanması gündeme getirilmiştir.¹⁷⁷

İmparatorluğun son dönemlerine kadar ahlaklı nesil yetiştirme kaygısı ön planda olmuş bununla ilgili sürekli çözüm arayışları devam etmiştir.¹⁷⁸ Bu çözüm arayışlarında basın da aktif bir rol üstlenmiştir. *Kadınlar Dünyası* gazetesinde Osmanlı Müdafaa-i Hukuk-ı Nisvan Cemiyeti tarafından ortaya atılan bir çözüm önerisinin

¹⁷⁵ “Yedi yaşında, orta boylu, buğday renkte ela gözlü, kumral saçlı, dolgunca vücutlu...” Bknz. “Araniyor”, Tanin, numara: 1581, H. 12 Nisan 1329 (M. 25 Nisan 1913).

¹⁷⁶ Cem Doğan, *Osmanlı'da Cinselliğin Saklı Kıyısı II. Abdülhamit Dönemi ve Sonrası Fuhuş Frengi ve İktidar (1878-1922)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2020, s.158.

¹⁷⁷ BOA., Y.PRK.AZJ. 3/38, H-29-12-1296 (M. 14 Aralık 1879).

¹⁷⁸ “geçenlerde verilen evamir üzerine muhacirin vesaire bikes biçarekan etfalinin toplanırılıp peyderpey mekteplere gönderilmekte olduğu ki bunların nisvanı için dahi bir çare düşünölmek tabiidir zira bu çocuklar fena bir halde terbiye olunacak olur ise ileride İstanbul'ca birtakım ef'al-i gayr-i marazinin zuhur edeceği cihetle bunların dahi şimdiden terbiye ve okutturulup yazdırılmaları İslamiyet ve insaniyet muktezasından ve feraiz-i diniyyeden bulunduğu emr-i aşikar bulunmakla işte etfal-i nisvan hakkında dahi ber vech-i ati tedabirin icrası ehemm ve elzemdir...” BOA., Y.PRK.KOM., 4/29, H-29-12-1300, (M. 31 Ekim 1883). Ayrıca Bknz: BOA., HR.TO..., 523/67, M-23-07-1881.

haberi yer almaktadır. Buna göre kız çocuklarının barınması için işleyişi Darüşşafaka gibi olan bir *Şefkat Evi* tesis edilmesi önerilmiştir. Gazetede yer alan habere göre; Şefkat Evi vasıtasıyla ahlaksızlığa engel olunabilecektir. Bunun için ilk Şefkat Evi'nin padişah tarafından açılması istenmektedir.¹⁷⁹

Cihan Harbinin sona ermesiyle birlikte İstanbul'da çocuklar için faaliyet gösteren kurumlarda yönetim boşluğu oluşmuştu. Bu dönemde sayıları 15.000'lere ulaşan muhacir çocuklar için şartlar daha da ağırlaşmıştır. Çünkü öncesinde kimsesiz çocukların barındığı pek çok kurumun binalarına İtilaf güçlerince el konulmuş ve buralarda barınan çocuklar ortada kalmıştır. Bu dönemde sokaklarda kalan çocuklar arasında hırsızlık ve dilencilik had safhaya ulaşmıştır. Ayrıca yine bu dönemde İstanbul'da çocuk işçi sayısında bir artış yaşanmıştır. Bu durumun ortaya çıkmasında muhacirlerin iskanlarında yaşanan problemler ve muhacir sayısının sürekli artış göstermesi etkili olmuştur.¹⁸⁰

Zaman zaman ortama uyum sağlayamayan çocukların bulundukları yerlerden firar ettikleri olmuştur. Örneğin 1921 yılında Himaye-i Etfal Cemiyeti'nde kalan muhacir çocuklardan bazıları çalıştıkları kurumdan veya tedavi gördükleri hastanelerden kaçarak firar etmişlerdir.¹⁸¹ Şüphesiz bu firarların en büyük sebebi bahsi geçen çocukların bulundukları ortama uyum gösterememesi olarak yorumlanabilir. Ayrıca aileleri ile iskân edildikleri yerlerde de çeşitli sorunlar yaşayan muhacirlerin firar ettikleri durumlar olmuştur. Kimi zaman iklim koşullarına uyum sağlayamayan muhacir grupları çareyi başka yerlere firar etmekte bulmuşlardır. Bu konu hakkında Sivas mutasarrıfı tarafından İstanbul'a bilgi akışı sağlanmış, bahsi geçen muhacirlerin oldukça sefil halde çoluk-çoluk firar ettikleri bilgisi aktarılmıştır.¹⁸²

4.2. Kamu Binalarında Çocukların Barınması

Göçlerle birlikte İstanbul'da bulunan camiler, medreseler ve benzeri yerler muhacirin geçici olarak barındıkları iskân mahallerine dönüşmüştü. Fakat şehirde çok fazla muhacir bulunması istenilmiyordu. Çünkü artan nüfusa paralel olarak muhacirler

¹⁷⁹ Mükerrrem Belkıs, "Sevgili Padişahımızın Şefkati Şefkat Evleri" *Kadınlar Dünyası*, No:100, 20 Temmuz 1329, ss.2-3.

¹⁸⁰ Makbule Sarıkaya, *İşgal İstanbul'unda Kimsesiz Çocuklar ve Himaye-i Etfal Cemiyeti*, Araştırma Yayınları, Ankara, 2016, ss.30-41.

¹⁸¹ Sarıkaya, *İşgal İstanbul'unda Kimsesiz Çocuklar ve Himaye-i Etfal Cemiyeti*, s.107-108.

¹⁸² Araz, *Osmanlı İstanbul'unda Çocuk Emeği Ev İçi Hizmetlerde İstihdam Edilen Çocuklar (1750-1920)*, s.106.

şehirde tutulduğu taktirde zahire sıkıntısının yaşanacağı öngörülüyordu.¹⁸³ Böylece şehirdeki nüfusu dengede tutmak adına muhacirler bir an evvel bölgeden uzaklaştırılmak istenmiş ve sürekli olarak iskân çalışmaları sürdürülmüştür.¹⁸⁴ Ancak göç dalgaları muhacirlerin şehirde yığılmalarına neden olunca¹⁸⁵ çözüm olarak en hızlı yol olan ibadethanelerin muhacirlerin kullanımına açılması durumu tekrar gündeme geldi.¹⁸⁶ Balkan Harpleri esnasında başlayan muhacir akınıyla birlikte şehrin silueti karmaşık bir hale bürünmüştür. Mevsimin kış olması muhacirlerin büyük problemler yaşamasına sebep olunca dönemin şehremini Cemil Paşa, Evkaf Nazırı Ziya Paşa'dan şehirde bulunan büyük camilerin şehremanetine tesis edilmesini talep etmiştir. İbadethanelerin bu şekilde kullanılmasını uygun bulmayan Ziya Paşa talebi reddedilmiştir. Süreç içerisinde konu Şeyhülislam Cemaleddin Efendi'ye iletilmiştir.

Şeyhülislam Cemaleddin Efendi;

"Şehremanetinin verdiği şu gayet acıklı izahat üzerine, ben Şeyhülislam olmak sıfat ile, camilerin değil bir tanesinin, hatta hepsinin boşaltılarak koleralı hastalara ve muhacirlere tahsis edilmesine taraftar olduğumu söyleyeceğim. Hatta bu hususta arzu ettiğiniz takdirde, fetva dahi veririm! Acil ve mübrem zamanlarda camilere hasta ve muhacir koymak şer'i şerife mugayir değildir. Zira maabid-i İslamiye birer beytullahtır. Bu itibarla Evkaf Nazırı Paşa hazretlerinin düşüncelerini muvafık bulmuyorum!"¹⁸⁷ diyerek ibadethanelerin muhacirlerin kullanımına açılmasını sağlamıştır.

Muhacirler Osmanlı Devleti'nde hemen her yerde bulunmaktaydılar. İlk etapta güvenli alana ulaşan muhacirler buralarda yerel yetkililerin kendilerine bir çözüm sunmalarını beklemişlerdir. 1913 yılında Konya'da bulunan Horvath, bölgedeki Balkan muhacirleriyle ilgili gözlemlerini aktarmıştır. Horvath'a göre muhacirlerin durumu acil yardım gerektiriyordu. Hükümet konağında kendilerine yerleşmek için bir

¹⁸³ Mustafa Aydın, "1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı Esnasındaki Rumeli Göçünün Meclis-i Mebusan'a Yansımaları ve Yapılan Yardımlar", *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, 45, 2015, ss.211-212.

¹⁸⁴ İstanbul'da geçici olarak bulunan muhacir sayılarına ilişkin tablo için Bknz. İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri*, ss.57-58.

¹⁸⁵ "...Önceki akşam Edirne katarıyla(?) on bin nüfus geldiği gibi dün akşam dahi on bir bin nüfus Sirkeci'ye vasil olmuş ve halbuki o taraflardan alınan haberlere göre daha birçok nüfus ictima' eylemekte bulunduğundan bunların böyle her gün onar bin miktarında Dersaadet'e vasil olacakları anlaşılmıştır." 'Muhacirler', *Vakit*, No:799, R. 1 Kanun-i Sani 1293 (M. 13 Ocak 1878), s.1, st.2.

¹⁸⁶ Ayşe Pul, "1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı Sonrası Beykoz'da Muhacirler İçin İskân Yeri Çalışmaları", *Tarih Okulu Dergisi*, 15, 2013, s.163.

¹⁸⁷ Cemil Topuzlu, *İstibdat-Meşrutiyet-Cumhuriyet Devirlerinde 80 Yıllık Hatıralarım*, Haz: Cemalettin Topuzlu, Topuzlu Yayınları, İstanbul 2002, ss.148-152.

yer gösterilmesini bekleyen binlerce muhacir vardı. Sefil bir halde kalan muhacir aileler çocuklarının bakımlarını, dinlenme ihtiyaçlarını konakta karşılıyorlardı.¹⁸⁸

Vatanlarında ve göç yollarında sefaletin en yoğun halini yaşayan çocuklar Osmanlı topraklarına ulaştıklarında da kendilerini karışıklığın içinde buluyordu. Özellikle iskân öncesi süreçte aile bireylerini kaybeden çocuklar için koşullar daha zorlayıcıydı. Gelecek olan muhacirlerin iskân edilecekleri mıntıkaya beklemeksizin gidenler şanslıydılar.¹⁸⁹

4.3. Çocukların Sünnet Ettirilmeleri

Sünnet ifadesi Türkçede, “*erkeğin cinsiyet organının ucundaki fazla derinin alınması*” şeklinde ifade edilir. Gerek ilkel tıp gerek modern tıp sünnet işleminin erkek çocuğunun sağlığı açısından önemli olduğu konusunda hemfikirdir.¹⁹⁰ Kökenleri Tevrat’a dayanan sünnet uygulaması zaman içerisinde Arap toplumunda kendisine yer bulmuş, İslamiyet ile birlikte erkek çocukları için zorunlu uygulama haline gelmiştir. Hz. Muhammed’in hadislerinde bir Müslüman’ın ibadetlerinin kabul olması için sünnet olması gerekliliğinin vurgulanması bu uygulamanın günümüze kadar gelmesine neden olmuştur.¹⁹¹

Sünnet törenleri, kültürel olarak da büyük bir yer tutmuştur. Osmanlı toplumunda sünnet törenleriyle beraber yapılan düğün etkinlikleri oldukça gösterişli olabilmıştır. Özellikle hanedan üyelerinin sünnet törenleri yapılırken, fakir halkın çocukları da sünnet ettirilmiştir. Bu törenler Osmanlı Devleti’nde geleneksel eğlence türlerinden biri halini almıştır.¹⁹² Zengin halktan kimseler zaman zaman hayırseverlik adı altında fakir çocukları sünnet ettirmişlerdir. Bazen bu toplu sünnet törenleri için çeşitli ilanlar verilerek törene davet edilen kimselere biletler satılmış, bu yolla elde edilen gelirler genellikle çocukların bakımı ve barınması konusuyla ilgilenen Hilal-i Ahmer Cemiyeti gibi kurumlara verilmiştir.¹⁹³

¹⁸⁸ Bela Horvath, *Anadolu 1913*, Çev: Tarık Demirkan, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2010, s.16.

¹⁸⁹ 1864 yılında Kafkasya’dan gelen muhacirleri taşıyan Tuna vapurundaki muhacirlerin Sivas ve Köstence’ye nakilleri sürecinde yetkililerin tutumları örnek bir uygulamaydı. Bahsi geçen vapurda 1.241 kişi bulunuyordu. Kayıtlardan anlaşıldığı üzere yolculardan 15’i yetim çocuktur. BOA., A.)MKT.MHM..319/38, H-29-06-1281 (M. 29 Kasım 1864).

¹⁹⁰ Salime Leyla Gürkan, "Sünnet", *TDV İslâm Ansiklopedisi* C.38, İstanbul 2010, s.155.

¹⁹¹ Nebi Bozkurt, "Sünnet", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.38, İstanbul 2010, s.158.

¹⁹² Cüneyd Okay, *Osmanlı Çocuk Hayatında Yenileşmeler 1850-1900*, Kırkambar Yayınları, İstanbul 1998, s.92.

¹⁹³ Serap Yasuboğa, “Son Dönem Osmanlı Toplumunda Eğlence Kültürü Açısından Sünnet Düğünleri” *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 28, 2021, ss.677-682.

XIX. yüzyıl itibarıyla gerek göçler gerekse savaşlar neticesinde kimsesiz çocukların sayısında büyük bir artış meydana gelmiştir. Çeşitli yerlerde iskân edilen bu çocuklar “*Allah rızası için*” sünnet edilmişlerdir. 1862 yılında Çifteler çiftliğine bağlı İhsaniye kazasında iskân edilmiş olan 39 Çerkes muhacir çocuk sünnet edilmiş; bu durum Takvim-i Vekayi ve Ceride-i Havadis’te halka duyurulmuştur.¹⁹⁴ 1878 yılında İzmir’e yerleştirilmiş olan 212 muhacir çocuk,¹⁹⁵ 1879’da da Makri Karyesinde (Bakırköy) yaşları 9-13 arasında değişen 30’a yakın muhacir çocuk sünnet edilmiştir.¹⁹⁶ Çeşitli kurumlara yerleştirilmiş çocuklar da kurumlar vasıtasıyla sünnet ettirilmişlerdir.¹⁹⁷

Muhacir çocukların sünnet bedellerinin karşılanması için zaman zaman belli bir bütçe ayrılmıştır. Örneğin; 1879 yılında muhacir çocukların sünnetleri için 150 liralık bir bütçe ayrılmıştır.¹⁹⁸ Bazı durumlarda ise maddi durumlarının yetersizliğini dile getiren muhacir aileler çocuklarının belediye tarafından sünnet ettirilmesini talep edebilmişlerdir.¹⁹⁹ Muhacir çocukların sünnet bedelleri zaman zaman mal sandıklarından da karşılanabilmiştir.²⁰⁰

Milliyetçilik çağında milletler çocuklar üzerinde dini ritüelleri icra ederek aidiyet duygusu geliştirmeye çalışıyorlardı. 1880’lerde Bulgaristan’da çocukların Bulgarlar tarafından alınıp vaftiz edilmesi²⁰¹ veya 1919 yılında İzmir Müdafaa-i Hukuk-ı Osmaniyye Cemiyetine gönderilen bir telgrafta belirtildiği üzere bölgede bulunan sünnetsiz erkek çocukların Rum oldukları iddiası karşısında, Osmanlı hükümetinin muhacir çocukların sünnetlerinin bir an önce yapılması için harekete geçilmesi talimatı vermiştir.²⁰²

4.4. Kıyafet Yardımları

1864 yılında Trabzon’da bulunan Times Gazetesi muhabirinin aktardığına göre kadınlar kendi kıyafetlerini yırtarak elde ettikleri bez parçalarıyla bebeklerini ısıtmaya

¹⁹⁴ BOA., A.)MKT.NZD., 426/79, H-24-12-1278 (M. 22 Haziran 1862).

¹⁹⁵ BOA., Y..PRK. BŞK., 1/49, H-20-11-1295 (M. 15 Kasım 1878).

¹⁹⁶ BOA., Y..PRK..ŞH., 1/10, H-08-03-1296 (M. 2 Mart 1879).

¹⁹⁷ Muhacirin dulhanesinde kalan muhacir çocuklardan on beş yirmi kadarı kurum bünyesinde sünnet ettirilmişlerdir. BOA., Y..MTV., 18/9, H-10-08-1302 (M. 25 Mayıs 1885).

¹⁹⁸ BOA., Y..PRK.KOM., 1/81, H-19-06-1296 (M. 31 Mayıs 1879).

¹⁹⁹ BOA., YB.021., 86/160, R-02-12-1305 (M. 14 Aralık 1889).

²⁰⁰ BOA., A.)MKT.MHM., 179/33, H-20-08-1276. (M. 13 Mart 1860).

²⁰¹ Şimşir, *Balkan Savaşlarında Rumeli Türkleri Kıyımlar-Kıyımlar-Göçler 1821-1913*, s.96.

²⁰² Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *Arşiv Belgelerine Göre Balkanlarda ve Anadolu’da Yunan Mezalimi*, C.II., Ankara 1996, ss.80-81.

çalışıyordu.²⁰³ Sayıları on binleri bulan muhacirler çıplak ve perişan halde idi. Muhacirlerin içinde bulunduğu bu korkunç durumun üzerine çeşitli yardımlar yapılması planlanmıştır. Buna göre 150.000 kuruşluk bir bütçe ayrılmış ve bu kişilere kıyafetler diktirilmiştir. 10 yaşından küçük olan kız çocuklarına bol elbiseler, büyük olanlarına ise Amerika bezinden uzun gömlekler hazırlanmıştır.²⁰⁴ Küçük çocuklara bol ve Amerikan bezinden elbise diktirilmesi kıyafetlerin çocuklar tarafından uzun süre kullanılabilmesi düşüncesinin ürünü olsa gerek. Devlet desteğinin yanında zaman zaman muhacirlerin bulunduğu bölgenin halkından da yardımlar toplanmıştır. 1864 yılının başlarında Trabzon'a çok sayıda muhacirin çıplak ve perişan halde gelmesi üzerine, yerli halktan yardım için 21 bin kuruş toplanmıştır. Toplanan bu para ile özellikle çocukların kıyafet ihtiyaçları karşılanmıştır.²⁰⁵ Çerkes muhacirlerinden olup Trabzon, Samsun, Amasya ve Varna'da bulunan muhacirler için kıyafet yardımları yapılmış; 162 adet çocuk entarisi, 1.257 adet çocuk hırkası dağıtılmıştır. Ayrıca bahsi geçen yardımlar arasında Amerika bezi, pazen kumaş ve çorap dağıtımları da yapılmıştır.²⁰⁶

Çocukların toplu olarak bulunduğu yerlerden birisi de Enderun-ı Hümayun'dur. Burada barınan çocuklardan Mekteb-i Sultani'ye gönderilen çocukların kıyafet masrafları da hazine tarafından karşılanmıştır.²⁰⁷

Muhacir çocuklara devlet ve ahali tarafından yapılan yardımların yanında İstanbul'da sefil halde dolaşan Çerkes muhacir çocuklarından bir kısmı bizzat padişah tarafından birer kat giydirilmişlerdir.²⁰⁸ *Islahhanelere Dair Nizamname*'nin 5. maddesinde burada bulunan çocukların giyinmesi konusu ele alınmıştır. Buna göre; “...bir sene miat ile bir yağmurluk ve bir setre ve bir potur veya pantolon ve iki çift çorap ve iki çift kundura ve bir fes ve bir bel kayışı ve iki kat çamaşır...” verilmesi kararlaştırılmıştır.²⁰⁹

²⁰³ Arslan, “Bir Soykırımın Adı: 1864 Büyük Çerkes Sürgünü”, s.138.

²⁰⁴ BOA., İ.DH., 524/36128, H-09-11-1280 (M. 16 Nisan 1864).

²⁰⁵ Nedim İpek, *Memalik-i Şahanede Muhaceret*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2022 s.56.

²⁰⁶ BOA., İ.DH., 522/35566, H-14-09-1280, (M. 22 Şubat 1864).

²⁰⁷ BOA., MF.MKT., 72/3, H-12-01-1299 (M. 4 Aralık 1881).

²⁰⁸ BOA., A.)MKT.NZD., 281/8, H-27-09-1275 (M. 25 Nisan 1859).

²⁰⁹ “*Islahhanelere Dair Nizamname*”, Düstur, Tertip:1, Cilt:2, H.24 Şaban 1285 (M. 10 Aralık 1868), s.278.

Camilerde barınan çocuklar için de kıyafet, ayakkabı ve çorap temin edilmiştir. Bu eksiklerin belirlenmesi ve temini konusunda cami imamaları aktif rol oynamışlar ve durumu organize etmişlerdir.²¹⁰

Balkan Harbi sonrasında Amerikan Kızılhaç'ı ve İngiltere Kızılhaç'ı yaklaşık elli bin muhacire çeşitli yardımlarda bulunmuştur. Çoğunluğu kadın ve çocuklardan oluşan bu kişilere nakit yardımın yanı sıra özellikle giyecek yardımları yapılmıştır.²¹¹ Himaye-i Etfal Cemiyeti 1921 yılı raporlarına göre bir çocuğun yıllık elbise masrafları 16 lira 14 kuruşa mâl olmaktadır.²¹²

4.5. İaşe Temini

Muhacirlik hayata yeniden başlamak gibiydi. İnsanlar yaşadıkları toprakları, alıştıkları hayat tarzını ve kültürünü terk edip, kendilerine yapılacak yardımlarla ayakta durmaya çalışıyorlardı. Organizasyon eksikliğine, Anadolu halkının yoksulluğuna rağmen yine de ensar ruhuyla muhacirleri kucakladığı bir gerçektir. 1860'lı yıllarda tıp eğitimi için İstanbul'a gelen Hristo Stambolski karşılaştığı Çerkes muhacirlerden bahsederken devletin sırtında yük olduklarını ifade etmiştir.²¹³

Osmanlı Devleti, 15 yaşından küçük muhacir çocuklara bir kuruş, büyük olanlara ise iki kuruş yevmiye veriyordu.²¹⁴ Zaman içerisinde gelen muhacir sayısının artmasıyla yevmiye miktarı karşılanamaz hale gelmiş, buna bağlı olarak nakdi yardım yerine iaşe dağıtımına geçilmişti. 10 yaşından küçük çocuklara yüz dirhem, büyüklere ise yarım kıyye ekmek verilmeye başlanmıştır.²¹⁵

Çerkeslerle birlikte Trabzon limanında bulunan ve yaşananları gözlemleyen Fonvill, Akçakale/Akçaabat mevkiinde, karantinaya alınan 15.000 civarındaki muhacire günde bir kez tekne ile ekmek getirildiğinden ve bu ekmek miktarının muhacirlerin sadece yarısına yettiğinden bahsetmektedir.²¹⁶ Zaman zaman bu bölgedeki muhacirlere tayinat verilmediğine dair şikayetler Muhacirin Komisyonuna

²¹⁰ “Uzun Şücaeddin Cami'sine yerleştirilen 52 muhacirin 37'sinin çorap ve ayakkabısının olmadığına anlaşılmış üzerine 11 çocuk için ayakkabı tedarik edilmiştir.” Bknz: BOA., Y.PRK.KOM., 1/10, H-13-01-1295, (M. 17 Ocak 1878).

²¹¹ Hatipler, *Balkan Harbi'nde Muhacir Olmak*, s.271.

²¹² Sarıkaya, *İşgal İstanbul'unda Kimsesiz Çocuklar ve Himaye-i Etfal Cemiyeti*, s.115.

²¹³ Hristo Stambolski, *Bir Osmanlı Hekiminin Anılarıyla İmparatorluğun Zor Yılları 1858-1878*, Çev: Hüseyin Mevsim, Kitap Yayınevi, İstanbul 2018, s.86.

²¹⁴ BOA., A.} MKT.UM., 425/8, H-17-02-1277 (M. 4 Eylül 1860).

²¹⁵ İpek, *Memalik-i Şahanede Muhaceret*, s.240.

²¹⁶ Fonvill, *Çerkesya Bağımsızlık Savaşı (1863-1864)*, ss.85-90.

da iletilmiştir.²¹⁷ Bu şikayetler üzerine yapılan incelemeler neticesinde muhacirlere tayinat verilmediği yönündeki iddiaların doğru olmadığı tespit edilmiştir.²¹⁸

1895 yılında Dulhane ve muhacirin hastanelerinde kalan hasta ve çocuklara erzak temin etmek konusunda yaşanan sıkıntılar gündeme gelmiştir. Bunun üzerine Dulhane ve muhacirin hastanesi müdürü gerekli kurumlara müracaat ederek erzak ve gerekli olacak diğer ihtiyaçların temini konusunda çözümler aramıştır. Kurum müdürünün çalışmaları sonuç vermiş, burada bulunan hasta ve muhacir çocuklarının ihtiyaçları karşılanmıştır.²¹⁹

Balkan Harpleri nedeniyle İstanbul yine çoğunluğu kadın ve çocuklardan oluşan muhacirlerle doluydu. Açlığın bitkin düşürdüğü muhacirler kolayca hastalığa yakalanıyor ve kısa sürede vefat ediyorlardı. Yaşam koşulları da adeta ölüme davetiye çıkartıyordu. Belediyelerin çöp kamyonları hem muhacirleri naklediyor hem de onlara verilecek ekmekleri taşıyordu. Ortam son derece korkutucuydu. Bazı bölgelerdeki yerli halkı bu işler acısı durum karşısında hastalık kapmak korkusuyla kayıtsız kalmayı tercih ediyordu.²²⁰

1913-1917 tarihleri arasında Aşair ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesine başvurarak iskân edilenlerin sayısı 400.000 civarına ulaşmıştır. Müracaat etmeden gelenler bilinmemekle beraber onlar da dahil edildiğinde mevcut sayının yaklaşık 600.000'lere dayandığı tahmin ediliyordu.²²¹ Gelen muhacirlerin çoğunluğunun kadın ve çocuklardan oluştuğu bilgisinden hareketle yardıma muhtaç çocuk sayısının bir hayli yüksek olduğu düşünülebilir. Örneğin; Amerikan Kızılhaç'ının yapmış olduğu incelemeler neticesinde 1913 yılında sadece Bursa, Konya ve Ankara'ya 33.189 muhacir yerleştirilmiştir. Bu sayının 5.000'inin erkek olduğu tahmini dikkate alındığında kalan 28.189 kişinin kadın ve çocuktur. Amerikan Kızılhaç'ı bahsi geçen muhacirlere çeşitli yardımlarda bulunmuştur. Bu yardımlara gıda tedariki dahil değildir. Çünkü Osmanlı Devleti burada bulunan muhacir çocuklara 30, yetişkinlere ise 60 para yevmiye vermektedir.²²²

²¹⁷ BOA., DH.MKT., 1333/95, H-08-12-1297 (M. 11 Kasım 1880).

²¹⁸ BOA., DH.MKT., 1334/99, H-12-05-1298 (M. 12 Nisan 1881).

²¹⁹ BOA., İ...HUS., 33/121, H-29-07-1312 (M. 26 Ocak 1895).

²²⁰ Aram Andonyan, *Balkan Savaşı*, Çev: Zaven Biberyan, Aras Yayınları, İstanbul 2020, s.481.

²²¹ "Muhacirin Meselesi", *İktisadiyat Mecmuası*, Yıl:2, Sayı:50, R.29 Mart 1333 (M. 29 Mart 1917), ss.1-2.

²²² Demir, *Osmanlı'da Amerikan Kızılhaçı*, ss.182-198.

4.6. Beslemelik, Evlatlık ve Ahretlik: Evlerde Muhacir Çocuklar

Besleme, ev işlerinde çalıştırılmak üzere evlatlık/ ahretlik olarak aileler tarafından evlere alınan çocukları ifade eden terimdir.²²³ Evlatlık tabiri daha çok erkek çocuklarını ifade ederken, besleme tabiri sadece ev hizmetlisi olarak kullanılan kız çocuklarını ifade etmektedir.²²⁴ Buradan hareketle besleme tabiri aileden kabul edilmeyen ve öteki olarak görülen kız çocuklarını tanımlamaktadır. XIX. yüzyılda toplu göçler neticesinde bu ev içi istihdam yöntemiyle daha çok karşılaşılırken, köle ticaretinin yasaklanması beslemelik kurumunun yaygınlaşmasına ivme kazandırmıştı.²²⁵ Bu uygulamanın zaman içerisinde ucuz köle kullanımının bir yolu haline geldiğini söylemek mümkündür.²²⁶ XIX. yüzyıl öncesinde, beslemeler genelde Karadeniz'den, Anadolu'nun iç kesimlerinden ve Rumeli'den temin edilirken Kafkasya'dan gelen muhacirler neticesinde bu istihdam dağılımında büyük bir değişiklik meydana gelmiştir.²²⁷

Osmanlı Devleti'nde zenci köle ticareti resmi olarak 1847'de yasaklanmıştır. Çerkes köle ticaretinin yasaklanması ise 1855 yılında gerçekleşmiştir. 1857 yılında yeniden zenci esir ticaretinin yasaklanmasından hareketle, yasaklamalara rağmen esir ticaretinin önünün alınması konusunda zorlanıldığını göstermektedir. Köleliğin ortadan kaldırılması 1890 yılında Brüksel Konferansı'nda alınan kararlar neticesinde olmuştur. 1908 yılına gelindiğinde ise saraylardaki Çerkes kölelerin de azat edilmesiyle kölelik kavramı yerini tamamen besleme, ahretlik ve evlatlıklara bırakmıştır.²²⁸ Köle ticaretinin yasaklanmasından önce evlere alınan çocuklar genellikle kız çocuklarıdır. Erkek çocuklarının evlatlık olarak evlere yoğun şekilde alınmaya başlaması ise köle ticaretinin yasaklanmasına paralel olarak şekillenmiştir. Bunun sebebi toplumun birdenbire büyük bir iş gücünden yoksun kalması ve bu boşluğun bu çocuklarla doldurulmak istenmesidir.²²⁹

²²³ Türk Dil Kurumu Sözlüğü, “Besleme”, Erişim Adresi: <https://sozluk.gov.tr/>, Erişim Tarihi: 08 Eylül 2022.

²²⁴ Ferhunde Özbay, “Türkiye’de Evlatlık Kurumu: Köle mi Evlat mı”, *Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi*, İstanbul 1999, s.16.

²²⁵ Ahmet Şamil Gürer, Abdullah Bay, *Osmanlı Toplumunda Beslemelik Kurumu*, Birleşik Yayınları, Ankara 2013, s.99.

²²⁶ Özbay, “1911-1922 Yıllarında Anadolu’da Kimsesiz Kız Çocukları”, s.109.

²²⁷ Araz, *Osmanlı İstanbul’unda Çocuk Emegi Evlerde İstihdam Edilen Çocuklar (1750-1920)*, s.113.

²²⁸ İsmail Parlatır, *Tanzimat Edebiyatında Kölelik*, Yargı Yayınevi, Ankara 2012, ss.39-40.

²²⁹ Özbay, “Türkiye’de Evlatlık Kurumu: Köle mi Evlat mı”, s.16.

Besleme olarak evlere alınan çocukların çoğunluğu Çerkeslerden oluşmaktaysa da zaman zaman Balkan muhaciri çocukların da evlere alındığı bilinmektedir. Örneğin Edirne kuşatması sırasında karargâhta bulunan bir topçu kumandanı iki kız çocuğunu evlat edinmiştir.²³⁰ Yine çeşitli hatıratlardan anlaşılabacağı üzere bu dönemde başka Balkan muhaciri çocuklar da evlere evlatlık olarak alınmıştır. Birinci Dünya Savaşı'nın başladığı tarihlerde Mefharet Hanım²³¹, babası tarafından eve alınan Pomak bir kız çocuğundan söz etmektedir. Mefharet Hanım'ın babası Fatıma isimli bir kız çocuğunu manevi evlat olarak almış ve aile fertlerine bu kız çocuğuna iyi bakmalarını tembihlemiştir.²³² Mefharet Hanım'ın hatıraları bize çocukların bazen iyi koşullar altında yaşamaya devam ettiklerine dair ipuçları verse de bahsi geçen çocuklar evin hizmetlerini görmekle yükümlü tutulmuşlardır.

Bu dönemde besleme olarak verilenlerin dışında nikah akdi karşılığında evlere alınan çocuklar da vardır. Osmanlı toplumunda geleneksel aile düzeni dış dünyaya oldukça kapalıdır. Bu sebeple hane içinde yaşanan durumların takibi güçtür. Özellikle kadınların ve çocukların bulunduğu harem bölümü yabancılara neredeyse tamamen kapalı bir alandır. 1857 yılında İstanbul'da bulunan Baronne Durand De Fontmagne²³³ devlet erkanından çeşitli kişilerin evlerinde misafir olarak ağırlanmış ve burada gördüklerini kaleme almıştır. Buna göre Fuad Paşa'nın evinde haremiyle birlikte yemeğe katılan Fontmagne, yemek esnasında “evin gelini” olmak için alınıp yetiştirilen evlatlık bir Çerkes genç kızdan söz etmektedir. Ayrıca yine aynı evde evlatlık alınan 12 yaşlarında bir kız çocuğu daha bulunmaktadır.²³⁴

²³⁰ Eyüp Durukan, *Balkan Harbi'nde Edirne Kuşatması (1911-1913)*, haz: Murat Uluğtekin, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2020, s. 444.

²³¹ Mefharet Hanım, XIX. yüzyıl sonlarında İstanbul'da yaşamıştır. 1900'lerin başlarından itibaren anılarını yazan Mefharet Hanım, dönemin Osmanlı toplumuyla ilgili bilgiler vermektedir. Ali Çetinkaya'nın eşidir. Ali Çetinkaya'nın Malta sürgünü sırasında kendisine yazdığı mektuplar da döneme ayrıca ışık tutmaktadır. Bknz. Mefharet Çetinkaya, *İkbal Yıkım ve İşgal*, İş Bankası Kültür Yayınları, haz: Oktay Şimşek, İstanbul 2015, Ali Çetinkaya, *Malta'dan Mefharet Hanım'a Sürgün Mektupları*, haz: Oktay Şimşek, İstanbul 2012.

²³² Mefharet Çetinkaya, *İkbal Yıkım ve İşgal*, İş Bankası Kültür Yayınları, haz: Oktay Şimşek, İstanbul 2015, s.76.

²³³ Baronne Durand De Fontmagne, Kırım Harbi döneminde İstanbul'a atanan Büyükelçi Thouvenel ile olan akrabalığı sebebiyle İstanbul'da bulunmuştur. İstanbul'da bulunduğu tarihlerde adı Matmazel Melfort olan Fontmagne, burada gördüklerini 1902 yılında yazmıştır. Yazmış olduğu anılarda anakronik hatalar olsa da dönemin İstanbul'unu anlatması açısından değerlidir. Bknz. Baronne Durand De Fontmagne, *Kırım Harbi Sonrasında İstanbul Günleri (1855-1858) II. İmparatorluk Dönem'inde İstanbul'daki Fransız Sefareti'ni Ziyaret*, Çev: İsmail Yerguz, Selenge Yayınları, İstanbul 2022.

²³⁴ Fontmagne, *Kırım Harbi Sonrasında İstanbul Günleri (1855-1858) II. İmparatorluk Dönem'inde İstanbul'daki Fransız Sefareti'ni Ziyaret*, s.226.

Şubat 1860 tarihli bir gazete haberinde ise Nogay muhacirlerinden Abdülgaffar isimli bir şahsın ilanı yer almaktadır. Bu ilana göre Abdülgaffar; on beş- on altı yaşlarındaki gayet güzel ve okur yazar kız kardeşini 3.000 kuruş mehr-i muaccel karşılığında munasip bir kişiye vereceğini yazmıştır.²³⁵ İki örnekten de anlaşılacağı üzere, evlere yerleştirilen çocuklar (genç kızlar) bazen evin müstakbel hanımı, bazen de nikahlı eş olarak karşımıza çıkmaktadır.

1863 yılında Çerkes esir sahipleriyle yaşanan bir dizi problem sonrası devlet, Çerkeslerin göç sürecinde yanlarında getirmiş oldukları kölelerin satışına müsaade etmiştir. Bu köle ticareti zaman içerisinde suistimallere neden olmuş, hür çocukların göç karmaşasından istifade eden esir tüccarlarının eline düşmesine veya bizzat aile bireyleri tarafından satılmalarına neden olmuştur.²³⁶ Henry John Van Lennep, Çerkes aileler arasındaki çocuk satma durumuyla ilgili Samsun’da karşılaştığı tabloyu şöyle anlatmaktadır;

*“Şimdi ise ihtiyaçlarını karşılamak için çocuklarını satıyorlar. Sokaklarda satılığa çıkarılmış pek çok kız gördük. Bu kızlar güzel değildi. Üstelik kir pas içindeydiler. Alıcılar bu kızlara bir hayvana nasıl davranıyorlarsa öyle davranıyorlardı. Anladım ki, Samsun’da çok fazla olduğu için ancak küçük bir kısım satılıyordu. Fakat iç kesimlerde pek çok Müslüman köle stoklarını yenilemek amacı ile talepte bulunuyorlardı. Pek çok kez bu insanların dört, beş bin akçeye satıldığını işittim. Fakat iki ya da üç yaşındaki çocuklar 25 akçeye satılıyordu.”*²³⁷

Sarayla iç içe bir hayat süren Leyla Hanım, dönemin Osmanlısını tasvir etmiştir. Anılarında bahsettiği üzere Kafkasya’dan göç etmek durumunda kalan muhacirler arasındaki çocuk ve genç kızların satışı ile ilgili bilgiler aktaran Leyla Hanım, bu kızların çok ucuza satıldığından, toplumun en alt tabakalarına kadar herkesin evlerine bu kızlardan aldığından ve bazılarının ise yok pahasına alınıp ileride daha iyi fiyatlara satılmak istendiğinden bahsetmektedir.²³⁸ 1863 yılında erkek kardeşiyle birlikte satılmak için İstanbul’a getirilen Mihri Hanım, Sultan Abdülaziz’in annesi Pertevniyal Sultan tarafından alınarak hareme yerleştirilmiştir.²³⁹

²³⁵ Ceride-i Havadis, Numara:972, 10 Recep 1276 (M. 2 Şubat 1860), s.1.

²³⁶ Ömer Şen, “19. Yüzyılda Osmanlı Devleti’ndeki Köle Ticaretinde Kafkas Göçmenlerinin Rolü”, *Düni ve Bugünüyle Toplum ve Ekonomi Dergisi*, 6, 1994, s.178.

²³⁷ İpek, *Memalik- Şahanede Muhaceret*, s.67.

²³⁸ Saz, *Haremde Yaşam Saray ve Harem Hatıraları*, s.54.

²³⁹ Stambolski, *Bir Osmanlı Hekiminin Anılarıyla İmparatorluğun Zor Yılları 1858-1878*, s.203.

Meclis-i Vâlâ, 1863 yılındaki bir toplantısında Çerkes esirleri konusunu ele almıştır. Yapılan incelemeler neticesinde köle satışı belli kurallara dayandırılmıştır. Buna göre Çerkesler kendi çocuk ve akrabalarını satamayacak, sadece belli bir yaş aralığında olan kölelerin satışına izin verilecektir.²⁴⁰ Hür çocukların esir tüccarları ya da aileleri tarafından köle olarak satılmasının önüne geçmek konusunda problemler yaşayan Osmanlı Devlet yetkilileri, 1864-1866 yıllarında bu çocukları devlet eliyle ailelerin yanına evlatlık olarak vermeye başlamıştır. Beslemelik kurumu, göçlerin öncesinde de var olmasına rağmen yukarıdaki örnek çocukların toplu olarak dağıtılmasının ilk örneğidir.²⁴¹ Çerkeslerin köle olarak satılmasının önüne geçmek için çeşitli adımlar atılmışsa da bu satış işlemleri varlığını sürdürmeye devam etmiştir. 1865-1870 yılları arasında ortalama bir Çerkes çocuk İstanbul pazarlarında dört-beş bin kuruşa alıcı bulabilmiştir.²⁴²

Çerkes esirleri konusunda yapılan düzenlemelere ve alınan tedbirlere rağmen konu tartışılmaya devam ediliyordu. 1874 yılında Daily Telegraph gazetesindeki bir haber Edirne civarındaki Çerkes muhacirler arasında kendi çocuklarını satma durumunun sürdüğünü aktarmaktadır. Konunun İngiliz Konsolosluğuna aksetmesi üzerine Osmanlı Devleti, Hacı İzzet Paşa'yı bu durumun önünü almakla görevlendirmiştir.²⁴³

Muhacirin Komisyonu'nun onayıyla "hüccet" harcını ödeyen kişilere verilen çocukların köle olarak satılmasının önüne geçilmiştir.²⁴⁴ Kadı huzurunda da tasdik

²⁴⁰ BOA., A.} MKT.NZD., 396/97 H-03-08-1278 (M. 3 Şubat 1862), BOA., A.} MKT.MVL., 140/4, H-23-07-1278 (M. 24 Ocak 1862).

²⁴¹ Özbay, "Türkiye'de Evlatlık Kurumu: Köle mi Evlat mı", ss.10-11.

²⁴² İrfan Kokdaş, Yahya Araz, "İstanbul'da Ev İçi Hizmetlerinde İstihdâm Edilen Kuzeybatı Anadolu Kız Çocuklarının Göç Ağları Üzerine Bir Değerlendirme (1845-1911)" *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 33/1, 2018, s.48.

²⁴³ Basiret, H.14 Zilkade 1290, (M. 3 Ocak 1874), sy.2, st.2., (s.1123).

²⁴⁴ Hüccet: "Arapça asıllı bir kelime olan 'hüccet', delil, vesika, sened manalarına gelir. Osmanlı diplomatiğinde ise şer'i mahkemeler tarafından verilen, fakat ilamdan farklı olarak, hüküm ihtiva etmeyen; sadece kadı huzurunda iki tarafın anlaşmaya vardıklarına dair kadı'nın tasdikini ihtiva eden bir belgedir. Hüccetler, çok çeşitli hususların tesbiti için tertip edilmiş olup kadılar tarafından tanzim edilen bir nevi noterlik belgeleri olarak kabul edilebilir. Hüccetler, kadı huzurunda tesbiti yaptıran şahsın eline verildikten başka şer'iyeye sicillerine de işlenirdi. Bunlarda yapılan tesbitlere göre, alım-satım, kira, nafaka, vekalet, vasiyet, kefalet, şehadet, ferağ (kat'i veya şartlı), borç, hibe, rüşdün ispatı, nezir, keşif, sulh, irsaliye vs. konularda hüccetler bulunmaktadır." Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013, s.350.

edilerek evlatlık olarak alınan çocuklar ailelerin yanında yeni hayatlarına başlamışlardır.²⁴⁵

Ailelerin çocuklarını satmak veya besleme olarak vermek zorunda kalmasının bir nedeni de göç masraflarını karşılamaktır. Çocuklarını kısa süre sonra geri almak üzere rehin bırakarak, göç masraflarını karşılayan aileler daha sonra geri döndüklerinde çoğu zaman çocuklarına ulaşamamışlardır. Rehinciler çocukları satın aldıkları iddiasıyla ailelerin iade taleplerini reddetmişlerdir. Bu durumda bazı muhacir aileler çocuklarını geri almak için bir görevi de aile bütünlüğünü korumak olan Muhacir Komisyonuna müracaat etmişlerdir.²⁴⁶

1864 yılında Osmanlı toplumunda kölelik henüz yeni yeni kaldırılmıştı. Köleliğin kaldırılmasıyla doğan ciddi iş gücü açığı, sürgün sonrası Anadolu'ya gelen muhacirler vasıtasıyla kapatılmaya çalışılmıştır. İstanbul halkının yüzlerce yıldır Çerkes kölelerle iç içe bulunması toplum nazarında 'Çerkes eşittir köle' anlayışı yaratmış olmalıdır. Çerkes kölelerin hane içindeki varlığı bir nevi statü olarak da algılanabilmiştir. Bu noktada toplum, göçlerle birlikte pek çok kimsesiz ya da fakir Çerkes çocukla karşılaşmış, bu çocukları yüzyılların getirmiş olduğu kölelik kültürü kapsamında çeşitli yollarla evlerine almaya başlamışlardır. Bir yandan köleliğin kaldırılmasının yarattığı boşluk doldurulurken bir yandan da muhtaç durumdaki kimsesiz çocukların barınma ihtiyacı karşılanmıştır. Muhtemelen dönemin toplumu geçmiş alışkanlıklarında etkisiyle bu çocukları köle olarak algılamıştır.²⁴⁷

İslam hukuku evlatlık almak noktasında çeşitli sınırlamalar ortaya koymuş nispeten evlatlık uygulamasını tasvip etmemiştir. Osmanlı Devleti'nde ise evlatlık uygulaması bugünkü 'koruyucu aile' şeklinde değerlendirilebilir.²⁴⁸ Bu çocuklar tebenni²⁴⁹ yolu ile evlatlık olarak alınmışlardır. Tebenni yolu ile evlatlık olarak alınan

²⁴⁵ Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, s. 356.

²⁴⁶ Şen, "19. Yüzyılda Osmanlı Devleti'ndeki Köle Ticaretinde Kafkas Göçmenlerinin Rolü", ss.176-178.

²⁴⁷ Araz, *Osmanlı İstanbul'unda Çocuk Emeği Evlerde İstihdam Edilen Çocuklar (1750-1920)*, s.113

²⁴⁸ "Allah evlatlıklarınızı öz oğullarınız olarak tanımadı." (*Azhap Suresi 4.ayet*). Nesimi Yazıcı, "Osmanlılarda Yetimlerin Korunması Üzerine Bazı Değerlendirmeler" *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 48/1, 2007, s.14.

²⁴⁹ "Tebennî, "oğul" manasındaki ibn kelimesinden türeyerek "oğul edinme" anlamında "başkasının çocuğunu evlat edinerek kendi neslini kurup devam etmesini sağlamak" demektir. Arap toplumunda genelde erkek çocuklar evlât edinildiğinden "tebennî" kelimesi kullanılmıştır." Bknz. Alparslan Alkış, Abdurrahman Ünal, "Evlat Edinme ve Korunmaya Muhtaç Çocuklar Konusunun İslam Hukuku ve İnsan Psikolojisi Açısından Değerlendirilmesi" *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 39, 2022, ss.9-10.

çocuk ve evlat edinen aile arasında nesep ilişkisinin bulunmaması bu çocukların hukuki statülerini belirsiz hale getirmiştir.²⁵⁰ İslam hukukunda kölelerin bile bir statüsü bulunurken bu çocukların haklarının tanınmıyor oluşu istismarlara neden olabilmektedir.

Bu çocuklar ailelerin öz evlatlarından farklı olarak değerlendirilmelidir. Üstelik mahrem anlayışı doğrultusunda özellikle kız çocukları besleme olarak evlere alınmıştır. Bu kız çocuklarının aileye ve gelen misafirlere hizmet ettiği için küçük yaşta olmaları tercih edilmiştir. Besleme olarak alınan bu kız çocuklarının yaşı 6-7'ye kadar düşebilmiştir. Bu çocukların statüsü dönemin yazarları tarafından “*köleye yakın, hizmetçiden üstün*” olarak ifade edilmiştir.²⁵¹ Aileler, İslam hukuku kapsamında bu çocukların beslenmesi, evlendirilmesi, hayatlarını idame ettirmeleri konusunda destekçi olmak gibi roller üstlenmişlerdir. Ancak çocuklarla bir kan bağı, akrabalık ilişkisinin bulunmaması gibi durumlar sebebiyle beslemeler aileden sayılmadıkları için bir nikah akdinin yapılabilmesi durumunun önü açık kalmıştır.²⁵²

XIX. yüzyılda Çerkes evlatlıklar artık orta sınıf ailelerin evlerinde bile bulunmaya başlamıştır. Evlatlık olarak alınan bu çocuklar zaman zaman hizmetçi görevi üstlenmişlerse de aralarında ailelerin kendi çocukları gibi yetiştirdiği çocuklar da bulunmaktadır.²⁵³ 1919 yılında çeşitli vilayetlere gönderilen telgrafta buralarda bulunan kimsesiz dul kadınların ailelerin yanına hizmetçi olarak verilmesi, kız çocuklarının ise yine evlatlık olarak ailelerin yanlarına yerleştirilmesi Aşair ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi tarafından bildirilmiştir.²⁵⁴

Bu çocuklar sadece aileleri tarafından değil, resmî kurumlar tarafından da evlatlık olarak verilebilmiştir. Darülaceze'nin Eytamhanesi ve Irzahanesinde bulunan çocuklar isteyen ailelere evlatlık olarak verilmiştir. Bu çocukların durumunu gözlemlemek için yetkililer yılda iki kez evlere denetime gitmiştir.²⁵⁵ *Himaye-i Etfal Cemiyet-i Umumiyesi Nizamname-i Esasisi*'nin 3. maddesinde hizmetçi, besleme ve

²⁵⁰ Mehmet Emin Üner, “Osmanlı’da Mahalle ve Çocuk”, *Geçmişten Günümüze Şehir ve Çocuk* c.1, ed. Osman Köse, Samsun 2016, ss.604-605.

²⁵¹ Özbay, “Türkiye’de Evlatlık Kurumu: Köle mi Evlat mı”, ss.13-15.

²⁵² Ferhunde Özbay, “Evlerde El Kızları: Cariyeler, Evlatlıklar, Gelinler”, Leonore Davidoff, *Feminist Tarihyazımında Sınıf ve Cinsiyet*, Yayına Haz: Ayşe Durakbaşı, Çev: Zerrin Ateşer, Selda Somuncuoğlu, İletişim Yayınları, İstanbul 2021, s.27.

²⁵³ İlber Ortaylı, *Osmanlı Toplumunda Aile*, Kronik Yayınları, İstanbul 2020, ss.163-164.

²⁵⁴ BOA., DH.ŞFR., 103/77, H-12-12-1337 (M. 8 Eylül 1919).

²⁵⁵ BOA., ZB., 329/106, R-01-11-1324 (M. 14 Ocak 1909), BOA., DH.MKT., 2704/97, H-19-12-1326 (M. 12 Ocak 1909).

evlatlıklara kötü davranılmasının engellenmesi cemiyetin maksat ve vazifeleri arasında yer almıştır.²⁵⁶

Darüleytamların ilga edilmesiyle de kız çocuklarının namuslu ailelere evlatlık olarak verileceği Dahiliye ve Maliye Nezaretlerince bildirilmiştir.²⁵⁷ Kafkasya ve Balkan göçleri, Ermeni olayları, Birinci Dünya Savaşı gibi geniş çaplı olaylar sonrasında daha büyük bir sorun haline gelen yetim çocuklar konusunda bu uygulama bir kriz çözme yöntemi olarak ivme kazanmıştır.²⁵⁸

Evlerde istihdam edilen Çerkes beslemeler, köleliğin kaldırılmasına paralel olarak zaman zaman cariye olarak da kullanılmışlardır. Özellikle XIX. yüzyılın sonlarında İstanbul'da zührevi hastalıkların artması aile bütünlüğünü korumak konusunda panik olan kadınlar, bu çocukların cariye gibi kullanılmasına göz yummuştur. Bu çocukların evin bireylerinden hamile kalmaları dehşetle karşılanırken, bu birliktelikler konusunda verilen tepkileri tespit etmek ne yazık ki mümkün değildir.²⁵⁹ Ev işlerini yapmakla sorumlu tutulan bu çocukların hizmetlerinin karşılığında temel ihtiyaçları giderilmiştir. Savunmasız ve kimsesiz durumdaki bu çocuklar istismar için genellikle açık bir av olmuşlardır.²⁶⁰

Bazı durumlarda akrabaları tarafından ailelere verilen çocukların takibi yapılabilmıştır. Lazkiye Mutasarrıfı Reşad Bey'in yanında bulunan iki Çerkes kız kardeşten birinin tecavüze uğradığının öğrenilmesi üzerine, akrabaları tarafından Beyrut valiliğine bir dilekçe yazılarak çocukların kendilerine teslim edilmesi istenmiştir.²⁶¹ Aile fertlerinden bazılarının hayatta olması, çocuklar için bir güvence gibi görülebilir. Zaman içerisinde istismarların önünü almak isteyen devlet, evlatlık/beslemelik konusunda düzenlemeler yapmıştır. Kız çocuklarının sadece kadınlara evlatlık olarak verilmesi tacizlerin önüne geçmek için alınmış bir karar olmalıdır.²⁶²

²⁵⁶ Himaye-i Etfal Cemiyet-i Umumiyesinin Nizamname-i Esasisi, Mahmut Şevket Esat Kütüphanesi, İstanbul 1333, s.5.

²⁵⁷ BOA., MV., 220/85, H-28-12-1338 (M. 12 Eylül 1920).

²⁵⁸ Nazan Maksudyan, *Hearing the Voiceless – Seeing the Invisible: Orphans and Destitute Children as Actors of Social, Economic, and Political History in the Late Ottoman Empire*, Sabancı Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2008, ss.129-130.

²⁵⁹ Güner, Abdullah Bay, *Osmanlı Toplumunda Beslemelik Kurumu*, s. 123.

²⁶⁰ Nazan Maksudyan, "Foster Daughter or Servant, Charity or Abuse: Beslemes in the Late Ottoman Empire", *Article in Journal of Historical Sociology*, 2008, 21/4, s.489.

²⁶¹ BOA., DH.MKT., 386/20, H-24-12-1312 (M. 18 Haziran 1895).

²⁶² Güner, Abdullah Bay, *Osmanlı Toplumunda Beslemelik Kurumu*, s.82.

Beslemelik kurumu, bazı araştırmacılar açısından kölelikten hizmetçiliğe geçiş sürecinin bir parçası olarak değerlendirilmiştir.²⁶³ Osmanlı ailesinde evlerde besleme, ahretlik, evlatlık, süt-anne vs. isimler adı altında çeşitli kişiler çalıştırılmıştır. 1870'lerden itibaren ise evlerde hizmetçiler görülmeye başlanmıştır. Bahsi geçen beslemeler, evlatlıklar hizmetçi görevini üstlenmişlerdir. Dönemin yazarları zaman zaman beslemelerin hizmetçi olarak evlerin hanımları tarafından yetiştirilme tarzına eleştiriler getirmişlerdir. Dönemin edebiyatçıları tarafından dile getirilen iffetsiz ve arsız besleme modeline atfen, bu çocukların hizmetçi olarak yetiştirilirken terbiye edilmesinde yaşanan zorluklardan bahsedilmiştir.²⁶⁴

Dönemin edebiyatçıları tarafından da beslemelik konusu sıkça işlenmiştir. Yapılan tasvirler incelendiğinde bu çocuklar; iffetsiz, ahlaksız ve yoldan çıkarıcı olarak ele alınabilmiştir. Gerek hane içinde gerekse hane dışında erkekleri baştan çıkartma ihtimali çocuklar, evlerin hanımları tarafından bazen tehdit gibi görülebilmişlerdir. Evlerdeki genç erkekler ile kurulabilecek olası münasebetler meşru olarak algılanırken, evin beyi ile kurulabilecek münasebetler hoş karşılanmamıştır.²⁶⁵

İngiliz büyükelçi H. Elliot, ailelerin çocuklarını satmalarının temelde iyi niyetli bir yaklaşım olduğunu aktarmaktadır. Ona göre, aileleri tarafından varlıklı ailelerin yanına verilen çocukların yaşam kaliteleri yükselecektir.²⁶⁶ Ahmet Mithat ise, beslemelerin hukuki durumunun kölelerden bile kötü olduğunu belirterek, besleme kültürünün Osmanlı topraklarına Batı'dan geldiğini iddia etmektedir. Ona göre kendilerini entelektüel sınıf olarak tanımlayan yerli halk daha Avrupaî olmak için evlerine besleme almıştır.²⁶⁷ Ayrıca Ahmet Mithat besleme olarak evlere alınan çocuklardan çok azının hayatının kurtulduğunu aktarmaktadır.²⁶⁸

Temelde iyi niyetli ve makul bir yöntem olan beslemelik kurumu, devletin denetim mekanizmasının yetersiz kaldığı durumlarda suistimallere neden olmuştur.

²⁶³ Özbay, "Evlerde El Kızları: Cariyeler, Evlatlıklar, Gelinler", s.26.

²⁶⁴ Yavuz Selim Karakışla, *Osmanlı Hanımları ve Hizmetçi Kadınlar (1869-1927)*, Akıl Fikir Yayınları, İstanbul 2014, ss.15-41.

²⁶⁵ Özbay, "Türkiye'de Evlatlık Kurumu: Köle mi Evlat mı", s.17.

²⁶⁶ Y. Hakan Erdem, *Osmanlı'da Köleliğin Sonu 1800-1909*, s.70.

²⁶⁷ Ferhunde Özbay, "Türkiye'de Evlatlık Kurumu: Köle mi Evlat mı", s.13-14. Beslemelik kurumunun kökenleri Orta Çağ Avrupa'sına kadar uzanmaktadır. Orta Çağ Avrupa'sında çocukların evlere yatılı hizmetçiler olarak verilmesi yaygın bir durumdur. Bu dönemde 7-8 yaşına kadar çırak gibi yetişen çocuk, sonrasında başka ailelerin yanında hizmetli olarak yaşamaya başlamıştır. Bkz:Aries, *Centuries of Childhood a Social History of Family Life By*, ss.365-367.

²⁶⁸ Parlatur, *Tanzimat Edebiyatında Kölelik*, s.72.

Ekonomik açıdan çıkmazda olan devlet, aç ve açıkta kalan çocukların tamamına erişmek noktasında yaşadığı sıkıntıları bu çocukları ailelerin yanına vererek çözmek istemiştir. Evlerde istihdam edilen bu çocukların barınma ihtiyacı bu yöntemle karşılanabilmiştir. Ancak bu çocukların ne oranda topluma kazandırıldığını tespit etmek güçtür.

5. MUHACİR ÇOCUKLARIN EĞİTİMİ VE KURUMSAL DESTEKLER

Balkan muhacirleri ile Anadolu'nun yerel halkı arasında bariz bir kültür farkı yokken Kafkasya'dan gelen muhacirler ile yerel halk arasında kültürel farklılıklar vardır. Buna rağmen hem Kafkasya hem Balkan muhacirleri göç öncesi süreçte yaşadıklarının yarattığı psikoloji ile dışlanmaya maruz kalmışlardır. Uyum sağlama sorunu özellikle çocuklarda çok daha şiddetli olarak etkilerini göstermiştir.²⁶⁹ Muhtemelen bu çocukların çoğunun etnik kimliklerinden, nereden geldiklerinden çok da haberleri yoktur. Fakat özellikle Türkçe bilmeyen çocuklar yerleştikleri yerlerde aptal olarak görülmüş ve dışlanmışlardır.²⁷⁰ Çocukların toplumdan dışlanmasının önüne geçilebilmesi ve sosyalleşmeleri için en önemli araç şüphesiz eğitimidir. Bu bağlamda muhacir çocukların eğitimi meselesi üzerinde durulmuştur. Eğitim yoluyla hem bu çocukların topluma entegre olmaları hem de kendi hayatlarını idame ettirecek becerilerin kazandırılması hedeflenmiştir.

5.1. Muhacir Çocukların Eğitimi

Tanzimat reformlarının etkisiyle eğitim alanında çeşitli düzenlemeler yapılmıştır. XIX. yüzyılın ortalarından itibaren gittikçe artan Batı etkisi ve devletin geri kalmışlığının her alanda hissedilmesi üzerine çeşitli mektepler bu dönemden itibaren kurulmaya başlanmıştır. Bunun üzerine eğitim XIX. yüzyıl öncesinde vakıfların kontrolünde ilerlerken, Maarif Nazırı Mehmed Esad Safvet Paşa'nın adımlarıyla devlet kontrolünde merkezi bir eğitim sistemi oluşturulmak istenmiştir.²⁷¹

XIX. yüzyılda merkezileşme, standartlaştırma ve homojenleştirme küresel düzeyde uygulanmaya çalışılıyordu. Bu süreçte eğitim, devletlerin halkın yaşantısına müdahil olmasının bir aracıydı. Devletler, yeni eğitim kurumlarıyla kadın ve erkeği eğitime tabi tutularak çevreyi merkeze yaklaşıyor, ortak bilinç üretmeye çalışıyordu. Özellikle misyoner okulları karşısında Osmanlılar tedbir almak zorunda

²⁶⁹ Hatipler, *Balkan Harbi'nde Muhacir Olmak*, s.235.

²⁷⁰ Özbay, "1911-1922 Yıllarında Anadolu'da Kimsesiz Kız Çocukları", s.114.

²⁷¹ Pelin İskender Kılıç, "Mehmed Esad Safvet Paşa'nın Devair Müfettişliği Sırasında Muhacirler ve Muhacir Çocuklarıyla İlgili Görüşleri ve Bu Konudaki Çalışmaları", *History Studies*, 9/3, 2017, s.115.

hissediyorlardı. Abdülhamid'in eğitime önem vermesi ve modernleştirmesi tebaasını başkalarına muhtaç etmeme çabasının bir sonucuydu.²⁷²

XIX. yüzyılda aile bireyleri hayatta olan çocukların bile eğitim imkanlarından faydalanmakta yaşadığı zorluklar düşünülünce muhacir çocuklar için durum daha vahim bir hal almıştır. Sokaklarda pek çok kimsesiz çocuk dilencilik, hırsızlık yapmaktadır.²⁷³ Muhacir çocuklar ayrıca ele alınmak yerine çoğu zaman “korunmaya muhtaç çocuklar” kapsamında ele alınmıştır. Kimsesiz sokak çocukları, muhacirler, dilenci çocuklar bu kategoride değerlendirilmiştir. Devlet bu dönemde çocuklar için dünya gündemini de yakından takip etmiş, uluslararası konferanslara katılımcılar göndererek çocuk ve çocukluğa dair konuların yakın takipçisi olmuştur.²⁷⁴

Kafkasya'dan gerçekleşen göçler neticesinde, muhacirlerle muhatap ilk bölge olan Trabzon'da çocukların eğitimiyle ilgili birtakım fikirler ortaya atılmıştır. Buna göre bahsi geçen muhacir çocuklar için özel bir sınıf tesis edilmesi düşünülmüştür. Bu fikirden çocukların toplumsal düzene uyum sağlamakta zorlanabileceği ve geçmişte yaşadıklarının izlerinin silinmesini zorlaştıracığı düşüncesiyle vazgeçilmiştir.²⁷⁵ Böylece bahsi geçen çocuklar masrafları Şehremaneti tarafından karşılanmak üzere Darüşşafaka'ya kaydedilmişlerdir. Bunun yanı sıra pek çok çocuk sanayi mekteplerine de kaydedilmiş, mekteplere kaydedilemeyen çocuklar ise meslek öğrenmeleri için esnafların yanlarına çırak olarak verilmişlerdir.²⁷⁶ Özellikle Kafkasya muhacirlerinin yaşadığı dil problemini çözmek için dil bilen hocaların tayin edilmesi yönünde kararlar alınmıştır.²⁷⁷

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra muhacir sayısının çok yüksek rakamlara ulaşması nedeniyle gelen muhacirler mekteplere yerleştirilmek durumunda kalmıştır. Bu sebeple Maarif Nezaretince alınan bir kararla muhacirler iskan

²⁷² Selçuk Akşin Somel, “Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908)”, ss.115-116; Benjamin C. Fortna, *Mekteb-i Hümayun Osmanlı İmparatorluğunun Son Döneminde İslam, Devlet ve Eğitim*, Çev: Pelin Sıral, İletişim Yayınları, İstanbul 2005, ss. 70-120.

²⁷³ BOA., Y..EE., 44/138, H-10-04-1298 (M. 12 Mart 1881).

²⁷⁴ Salim Selman Keşgin, “Türk Kamu Yönetiminde Göçmen Çocuklara Yönelik Politikalar”, *Göç Dergisi*, 4/1, 2017, s.64.

²⁷⁵ Ömer Karataş, “Kafkas Göçünün Mağdurları”, *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, 42/42, 2014, s.124.

²⁷⁶ İpek, *Memalik-i Şahanede Muhaceret*, ss.270-271.

²⁷⁷ Mehmet Ali Yıldırım, “Osmanlı Devleti'nde Muhacir Çocukların Eğitime Genel Bir Bakış” *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 30/2, 2020, s.465.

bölgelerine gönderilene kadar mekteplerde eğitimin karma olarak verilmesine karar verilmiş, böylece eğitim faaliyetlerinin aksamaması planlanmıştır.²⁷⁸

1885 yılında muhacir çocukların talim ve terbiyeleri için Gülhane’de bulunan muhacirin hastanesine bir mektep yaptırılıp buraya iki öğretmen tayin edilmiştir. Burada verilen eğitimin kurallara uygun olup olmadığının denetlenmesi için müfettiş tayin edilmiştir. Müfettişin yapmış olduğu incelemeler neticesinde aynı yerde ikamet eden dul muhacir kadınların bulunması sebebiyle yaşanan yer sıkıntısının eğitimi güçleştirdiği rapor edilmişti.²⁷⁹

Osmanlı Devleti hem bu çocukların ileride devlete maddi yük olmasının önüne geçmek için hem de çocukların dahil oldukları çevre ile bütünleşmesinin sağlanması için eğitim konusunun üzerinde durmuştur. Muhacir aileler ilk etapta çocuklarını sıbyan mekteplerine kayıt ettirme yoluna gitmişlerdir. Sıbyan mekteplerinin neredeyse her mahallede bulunması buraya ulaşımı daha kolay hale getirmektedir. Üstelik sıbyan mekteplerinin masraflarının bölgenin yerlisi tarafından karşılanıyor oluşu devlet bütçesine ekstra yük getirmiyordu.²⁸⁰ Muhacirlerin çoğunlukla iskân edildiği bölgelerde etkileşimi arttırmak isteyen devlet, özellikle camiler ve mektepler inşa etme yoluna gitmiştir.²⁸¹ Bunun yanı sıra zaman zaman muhacirler de yerleştikleri bölgede mektepler inşa etmiştir.²⁸² Osmanlı topraklarında iskân edilen muhacir çocuklardan yaşları müsait olanlar; iptidailere, sıbyan mekteplerine, rüştiyelere, sanayi mekteplerine, idadilere kaydedilmeye başlandılar. Çocuklardan ebeveynleri hayatta olanlar gündüz eğitim veren mekteplere kayıt edilirken, aile bireylerini kaybeden çocuklar yatılı mekteplere kaydedildiler.²⁸³

Balkan Harplerinin ardından muhacir çocukların sayısındaki artış üzerine, vilayetlere gönderilen bir tezkire ile Sanayi Mekteplerinin kontenjanlarının %30’unun muhacir çocukları için ayrılması istenmiştir.²⁸⁴ Bu tarihlerde devletin yanı sıra halkın

²⁷⁸ BOA., MF.MKT, 65/44, H-27-07-1297 (M. 5 Temmuz 1880).

²⁷⁹ BOA., MF.İBT., 18/78, H-04-06-1302 (M. 21 Ocak 1885).

²⁸⁰ Yıldırım, “Osmanlı Devleti’nde Muhacir Çocukların Eğitimine Genel Bir Bakış”, s.462.

²⁸¹ Habibe Bolat, “II Abdülhamit Döneminde Bir Eğitim Meselesi: Kafkas Muhacir Çocuklarının Eğitimi”, *Akademik Tarih ve Araştırmalar Dergisi*, 3/2, 2020, ss.137-142. Kafkas göçmenlerinin Anadolu’da kurmuş olduğu vakıflar için ayrıca Bknz: Hasan Yüksel, “Kafkas Göçmen Vakıfları” *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, 5/5, 1994, ss.478-483.

²⁸² Ahmet Yüksel, Zafer Karademir, “Ulema, Göç ve Devlet: Kırım Harbi’nden Sonra Osmanlı Ülkesine Göç Eden Ulemanın İskanına Dair Bazı Bilgiler”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 52/1, 2017, s.189.

²⁸³ Yıldırım, “Osmanlı Devleti’nde Muhacir Çocukların Eğitimine Genel Bir Bakış”, s.460.

²⁸⁴ BOA., DH. UMVM., 78/14, H-16-11-1333 (M. 25 Eylül 1915).

da bu çocuklara yardımlar ettiği bilinmektedir. Örneğin; 1913 yılının başlarında savaş sebebiyle İstanbul'a göç edip, Fethiye camisinde²⁸⁵ iskân edilen fakir muhacir çocukların eğitim masrafları bölgenin yardımsever ahalisi tarafından karşılanmıştır.²⁸⁶ İlerleyen tarihlerde ise hayırseverlerin ve devlet kurumlarının yetersiz kalması üzerine, muhacir çocuklar arasında eğitim almaya maddi imkanları yetmeyen çocuklardan ücret alınmaması kararlaştırılmıştır.²⁸⁷ Bu tarihlerde devlet, Balkan harbi sonrasında gelen muhacir çocuklar için çeşitli çözüm yolları aramıştır. Bu bağlamda Maarif Nezareti muhacir çocukların eğitimi için Konya'da ve Aydın'da birer ibtidai mektep açmaya karar vermiştir.²⁸⁸

Balkan muhacirleri tarafından 1910 yılında "Leyli ve Nehari Makriköy İnas İttihad-i Osmani" adlı bir mektep kurulmuştur. Selanikli göçmen aileler çocuklarının yaşadıkları uyum problemini en aza indirmek için çaba göstermişlerdir. Balkan Harpleri ile birlikte özellikle 1912'de Selanik'in işgal edilmesi İstanbul'daki muhacir nüfusunun yeniden hızla artmasına neden olunca mevcut mektep talepleri karşılamak konusunda yetersiz kalmıştır. Ayrıca İstanbul'a gelen muhacir çocuklar şivelerindeki farklılık nedeniyle sosyal çevreyle uyum problemleri yaşamış Rum veya Yahudi diye itham edilerek dışlanmalara maruz kalabilmişlerdir. Bunun üzerine Selanik'teki Feyziye Mektebi yeniden İstanbul'da teşkil edilmiş ve 1915 yılında Yeni Mektep adıyla eğitim faaliyetlerine başlamıştır. Modern eğitim uygulayan bu mektebin yönetici kadrosunda göç ederek İstanbul'a gelenler yer almıştır.²⁸⁹

Muhacir çocuklar Sanayi Mektepleri ve Sultaniler başta olmak üzere çeşitli kurumların mekteplerinde de eğitim almıştır. Bu çocukların eğitim masraflarına ilişkin devlet tarafından ödenekler oluşturulmuştur. 1915 yılında 8.000'den fazla eğitime

²⁸⁵ Fethiye Cami, Teotokostis Pammakaristos Manastırı'nın kilisesi olarak XIII. yüzyılda inşa edilmiştir. 1590 tarihinde camiye dönüştürülmüş, Gürcistan ve Azerbaycan'ın fethedilmesine gönderme olarak Fethiye Camii adını almıştır. Bknz. Semavi Eyice, "Fethiye Camii", *TDV İslam Ansiklopedisi* C.12, İstanbul 1995, ss.460-462.

²⁸⁶ BOA., MF. İBT., 421/14, H-22-04-1331 (M. 31 Mart 1913).

²⁸⁷ BOA., MV., 196/66, H-25-03-1333. Sultanilerde verilen eğitim ücretlidir. Gündüz eğitim alan öğrencilerden iki lira, yatılı okuyan öğrencilerden ise on beş-yirmi lira arasında bir ücret alınmaktadır. Ücretsiz öğrenciler için de bir kontenjan bulunmaktaydı ancak ücretsiz okuyacak öğrencilerin okulun bulunduğu bölgenin ahalisinden olması gerekmektedir: Bknz. Fatih Demirel, "II. Meşrutiyet'ten Sonra Osmanlı'da Orta Öğretim: Sultaniler", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 27/2 2012, ss.347-348.

²⁸⁸ Ahmet Halaçoğlu, *Balkan Harbi Sırasında Rumeli'den Türk Göçleri (1912-1913)*, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara 1990, s.120.

²⁸⁹ Fahri Kılıç, "I. Dünya Savaşı'nda Selanik'ten İstanbul'a Taşınan Bir Eğitim Kurumu: Feyziye Mektepleri". *Cappadocia Journal Of History And Social Sciences*, S.9, s.147.

muhtaç çocuk için bütçe oluşturulması talep edilmiştir. Yapılan incelemelere göre 1918 başlarında bu çocukların miktarının 90 binlere ulaştığı düşünülmektedir.²⁹⁰

Birinci Dünya Savaşı'nın ardından oldukça karışık bir durumda bulunan İstanbul'da ise çocukların eğitimi konusunda devlet iyice köşeye sıkışmış bir durumdadır. Bunun üzerine sivil toplum kuruluşları devreye girmiştir. Himaye-i Etfal Cemiyeti ve Türk Çalıştırma Derneği'nin ortak çalışmaları sonucu özellikle erkek çocuklarına mesleki eğitim vermek amaçlanmıştır. Buna göre; sokaklardan toplanan kimsesiz muhacir çocuklar Kalender Ziraat Yurdu'nda himaye altına alınacak ve bu çocuklara ziraat alanında (bahçıvanlık, ekincilik vs.) eğitim verilecektir.²⁹¹

Bu dönemde kimsesiz kız çocukları meselesi devletin önde gelen problemlerinden biri olmuştur. Bu konu ilk olarak Tuna Vilayetinden gelen bir yazıda ele alınmış ve kız çocukları için barınılacak bir yere duyulan ihtiyaç dile getirilmiştir. Erkek çocukları için çeşitli mektepler aracılığıyla bu sorun çözülürken, kız çocuklarının da bu haktan yararlanmasının gerekliliği üzerinde durulmuştur.²⁹² Halihazırda zaten az sayıdaki mekteplere daha çok erkek çocuklar yerleştirilirken, kız çocuklarının bizzat devlet kurumları tarafından korunması yetersiz seviyededir.²⁹³

Kız çocuklarının ilköğretim seviyesinin üzerinde eğitim almaya başlamaları 1859 yılında Cevri Kalfa İnas Rüşdiyesi'nin açılmasıyla başlamıştır. Bu tarihten kısa bir süre önce kız çocuklarına ebelik eğitimi vermek için çeşitli kursların da açıldığı bilinmektedir. 1869 yılına gelindiğinde ise Tanzimat'ın önemli isimlerinden Mithad Paşa önderliğinde Tophane-i Amire'ye bağlı ilk kız sanayi mektebi açılmıştır. Bu mektep başlangıçta yalnızca gündüz eğitimi verirken ilerleyen yıllarda yatılı olarak da eğitim vermeye başlamıştır. Sanayi mektepleri açılmadan önceki kurumların ilk hedefi kız çocuklarına meslek edindirmekten ziyade onların iyi bir eş, iyi bir anne olmalarını sağlamaktır.²⁹⁴ Bu dönemde kadının doğurmak ve evi idame ettirmek dışında başka şeylerle ilgilenmesini doğru bulmayanlar olduğu gibi kadının tek vazifesinin bu olmadığını savunanlar da vardır. 14 Aralık 1911 gibi geç bir tarihte bile Osmanlı toplumu hala bu konuyu tartışmaktadır.²⁹⁵ Toplumsal şartların bu durumda olduğu bir

²⁹⁰ Dündar, *İttihat ve Terakki'nin Müslümanları İskân Politikası (1913-1918)*, s.192.

²⁹¹ Sarıkaya, *İşgal İstanbul'unda Kimsesiz Çocuklar ve Himaye- Etfal Cemiyeti*, ss.127-128.

²⁹² BOA., İ.MVL., 584/26270, H-26-10-1284, (M. 20 Şubat 1868).

²⁹³ Özbay, "1911-1922 Yıllarında Anadolu'da Kimsesiz Kız Çocukları", ss.107-108.

²⁹⁴ Yasemin Tümer Erdem, *II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Kızların Eğitimi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013, ss.22-23.

²⁹⁵ Lali, "Kadın", *İçtihad*, no:36, R.1 Kanunievvel 1327 (M. 14 Aralık 1911), s.920.

toplumda kadının eğitimi konusu oldukça yavaş ilerlemiştir. 1912 yılında Osmanlı topraklarında bulunan Tyrkova, eğitim seviyesinin henüz cenin aşamasında olduğunu söylemiştir.²⁹⁶

XIX. yüzyıldan itibaren başlayan yoğun göç dalgaları devletin ve toplumun dikkatini başka bir yöne çekmiştir. Kimsesi olmayan bu savaş mağduru kız çocuklarının yeterince korunup kollanamaması onları maddi sıkıntılar neticesinde yanlış yollara itecektir. Bu durumda meydana gelecek ahlaki yozlaşmanın önünün alınması gerekliliği sıkça vurgulanmış ve çeşitli çözüm yolları aranmıştır. Bu çözüm yollarından biri kimsesi olmayan bu kız çocukları için bir mektep tesis etmektir.²⁹⁷ 1879 yılında mektep tesis etmek fikri ortaya atılmışsa da 1883 yılında aynı fikrin yeniden gündeme gelmesinden hareketle bu fikrin hayata geçirilmediği anlaşılmaktadır. Açılması planlanan mektepte kız çocuklarına okuma-yazma, hesap, akait, el işi vs. beceriler öğretilecektir. Beş ayrı sınıftan oluşacak bu mektepte 3-25 yaş arası kız çocukları eğitim görüyor.²⁹⁸ Bahsi geçen mektep bu çocukları uygun bir yaşa gelinceye kadar bünyesinde barındıracak, uygun adaylar olduğu takdirde nikahlarını da yapacaktır. Ayrıca dönemin basınında da kimsesiz çocukların korunup kollanmadığında devlet için ileride problem olabilecekleri vurgusu sıklıkla yapılmıştır. Bu çocukların gerekli eğitimi almadıkları takdirde ahlaksızlığın memleketin her yerinde yayılacağı ve önünün alınamayacağı kaygısı vardır. Toplum çapında infiale neden olabilecek ve ahlaki yozlaşmayı hızlandıracak olan bu durumun önüne geçmek için çeşitli denemeler yapılmıştır.

II. Abdülhamid döneminde kimsesiz kız çocukları için pek çok kız sanayi mektebi kurulmuştur. Kurulan bu mektepler önceki dönemlerden farklı olarak meslek edindirmeyi amaçlamaktadır. İhtiyaçları devlet tarafından karşılanan bu mekteplerin amacı, bahsi geçen çocukların hayata tutunmalarını sağlamaktır.²⁹⁹

Bu dönemde mevcut kurumlara olan talepler değerlendirilerek, ihtiyaca yönelik dönüşümler de yapılmıştır. 1919 yılında Sivas'ta bir eğitim kurumu talebin az olması

²⁹⁶ Tyrkova, *Jön Türkler ve İstanbul 1911-1912*, s.23.

²⁹⁷ BOA., Y.PRK.AZJ. 3/38, H-29-12-1296 (M. 14 Aralık 1879).

²⁹⁸ BOA., Y.PRK.KOM, 4/29, H-29-12-1300 (M. 31 Ekim 1883). Beşinci sınıftakiler yirmi beş yaşın üstünde *alil ve gayet çirkin ve bikes* kadınlardan oluşuyordu.

²⁹⁹ Şefika Kurnaz, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Kadınların Eğitimi", *Milli Eğitim Dergisi*, 143, 1999, s.14.

sonrasında İnas Mektebi'ne dönüştürülmüştür. Bölgede yaşayan 500'e yakın muhacir ve şehit çocuğuna burada eğitim imkanı sağlanmıştır.³⁰⁰

İstanbul'daki kız mekteplerinin yatılı kısmında genellikle muhacir ve fakir çocuklar bulunmaktaydı. Örneğin; 1869'da açılan İnas Sanayi Mektebi'nin öğrenci yoğunluğu sürekli arttığı için 1884 yılında kontenjanlarda arttırıma gidilmiş mevcut kapasite 200'e kadar çıkartılmıştır. Bu mektepte okuma-yazma ve matematik gibi dersler verilmiştir. Ancak müfredat incelendiğinde ev ekonomisi, dikiş-nakış gibi becerilerin geliştirilmesine yönelik dersler daha ağırlıklıdır.³⁰¹

Muhacirlerin yoğun olarak yerleştikleri yerlerde gerek bölge halkının desteği ile gerekse devlet kontrolünde cami ve mektepler tesis edilmiştir.³⁰² Buralarda eğitim gören çocukların yaşadığı dil probleminin çözümü için kendi dillerine aşina hocaların tayin edilmesi yoluna gidilmiştir.³⁰³ Osmanlı topraklarında iskan edilen muhacirler için neredeyse her köyde bir mektep kurulması yoluna gidilmiş bunun mümkün olmadığı yerlerde ise mevcut kurumlar revize edilerek kullanıma açılmıştır.³⁰⁴

Buradan hareketle muhacir çocuklarının eğitimi konusunda öncelikli hedefin mesleki eğitim vermek olduğu düşünülmektedir. Bunun sebebi ise bahsi geçen kimsesiz çocukların devlete bağımlılığının bir an önce son bulmasını sağlamaktır.

5.2.Muhacir Çocuklara Kurumsal Destek

5.2.1. Islahhaneler, Sanayi Mektepleri

İlk ıslahhane 1863 tarihinde Tuna Valisi Mithad Paşa tarafından Niş'te açılmıştır. Islahhanelerin amacı kimsesiz, fakir ve ortada kalmış çocukları korumaktır. İlk ıslahhanenin başarılı bir profil çizmesi üzerine 1864 yılında Rusçuk ve Köstence'de birer ıslahhane daha açılmıştır.³⁰⁵ 1867 yılında alınan bir kararla her vilayette sokaklarda başıboş dolaşan çocuklar için bir ıslahhane kurulmasına karar verilmiştir.

³⁰⁰ BOA., DH.İ.UM., 7/1, H-05-02-1338 (M. 30 Ekim 1919).

³⁰¹ Yıldırım, "Osmanlı Devleti'nde Muhacir Çocukların Eğitimine Genel Bir Bakış", s.464.

³⁰² BOA., İ.EV., 3/20, H-21-10-1310 (M. 8 Mayıs 1893), BOA, İ.HUS., 3/82, H-15-02-1310 (M. 8 Eylül 1892), BOA., Y.PRK.KOM., 10/37, H-11-03-1317 (M. 20 Temmuz 1899).

³⁰³ BOA., MF.MKT., 57/57, H-16-06-1295 (M. 18 Mayıs 1878).

³⁰⁴ Yıldırım, "Osmanlı Devleti'nde Muhacir Çocukların Eğitimine Genel Bir Bakış", s.462.

³⁰⁵ Cemil Öztürk, "Islahhane", *TDV İslâm Ansiklopedisi C.19*, İstanbul 1999, ss. 190.

Bu tarihten itibaren 30 sene zarfında 30'dan fazla ıslahhane açılmıştır. Böylece sokaklarda başıboş gezen çocuklar, yetimler koruma altına alınmaya çalışılmıştır.³⁰⁶

1871 yılında yayınlanan bir nizamname ile ıslahhanelerin düzen ve işleyişi kurallara bağlanmıştır. Buna göre, Müslim- gayrimüslim ayrımı gözetmeksizin yaşları 12-13'ten aşağı olup ebeveynini yitirmiş, ya da ebeveyninden sadece biri hayatta olan çocuklar ıslahhanelere kabul edilecektir. Bu çocuklara sabah ve akşam olmak üzere günde iki öğün yemek, haftada bir kez de tatlı verilecektir. Ayrıca çocukların beslenme listelerinde günlük olarak 300'er dirhem ekmek yer almış; giyim kuşamları da karşılanmıştır. Ayrıca her çocuğun baş ucunda bir aylık vukuatlarının kaydedildiği tablolar oluşturulmuştur. Çocuklar günlük okuma-yazma, hesap gibi derslerini bitirdikten sonra temizlik, kunduracılık, debbağlık, matbaa, çuka ve bez dokuma, iplik yapmak gibi dersler de almışlardır.³⁰⁷ Bu meslek grupları daha çok ihtiyaçlara yönelik olarak şekillenmiştir. Tuna ordusu için kumaş ihtiyacının olması dokumacılık, halkın olup bitenlerden haberdar olması için gazetecilik alanında çalışmalar hız kazanmış ve matbaa kurulmuştur. Beş senelik eğitim veren ıslahhaneler bazı bölgelerde yukarıda belirtilenlerin dışındaki alanlarda da eğitim vermişlerdir. Rusçuk'ta araba fabrikasında çalıştırılacak elemanlar yetiştirmek; Sofya'da çuha fabrikasında çalışacak elemanlar yetiştirmek için yeni bölümler açılmıştır.³⁰⁸ 1865 yılında Rusçuk'ta matbaa açılmıştır. Bu matbaada dönemine göre büyük başarılar elde edilmiştir. Islahhanede matbaacılık okuyan çocuklar, 12-13 yaşlarından itibaren mesleğe hâkim olmaya başlamışlardır. Her yıl birkaç öğrenci alanda eğitim almaları için yurtdışına gönderilmiştir.³⁰⁹

1880'lerde ıslahhaneler, Sanayi Mektebi olarak isimlendirilmeye başlanmıştır. Mezun olan çocuklar maddi destekle kendi iş yerlerini açabilmeleri, arzu ederlerse maaş karşılığı bu kurumlarda çalıştırılmaları planlanmıştır.³¹⁰

1890'lara kadar sabit bütçeleri olmayan Sanayi Mekteplerinde gelir-gider dengesinin bozulmasıyla birlikte çeşitli problemler yaşanmıştır. Ayrıca alanda uzman

³⁰⁶ Nazan Maksudyan, "Evli evine, köylü köyüne, evi olmayan? Osmanlı Kent Reformu ve Şehirlerde İstenmeyen Çocuklar", *Kebikeç İnsan Bilimleri İçin Kaynak Araştırmaları Dergisi*, S.34, 2012, ss.163-164.

³⁰⁷ "Islahhanelere Dair Nizamname", *Düstur*, Tertip:1, Cilt:2, 1285, ss.277-292.

³⁰⁸ Yaşar Semiz, Recai Kuş, "Osmanlıda Mesleki Teknik Eğitim İstanbul Sanayi Mektebi (1869-1930)", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S.15, 2004, ss. 279-280.

³⁰⁹ Teodor Mitev, "Tuna Vilayet Matbaasının Kurulması ve Faaliyetleri (1865-1877)", *1864 Vilayet Nizamnamesi*, ed. Erkan Tural, Selim Çapar, TİEV Yayınları, Ankara 2019, ss.193-194.

³¹⁰ Safiye Kesgin, "Osmanlı'nın Son Döneminde Kimsesiz ve Korunmaya Muhtaç Çocukların Eğitimi ve Topluma Kazandırılması: Kastamonu Örneği", *Dini Araştırmalar Dergisi*, 19/50, 2016, s.141.

hocalar bulmak noktasında yaşanan sıkıntılar eğitim seviyesinin gelişmesinin önünde büyük bir engel oluşturmuştur. Eğitimin geliştirilmesi için Sanayi Mekteplerinde Fransa örnek alınmış, 1892 tarihinden itibaren Fransa'dan getirilen mühendislerin etkisiyle daha modern anlamda bir mesleki eğitim düzeni oturtulmaya çalışılmıştır. Ancak gerçek anlamda bir düzenin sağlanması 1909 yılında hazırlanan *Dersaadet Sanayi Mektebi Nizamnamesi* ile mümkün olabilmektedir.³¹¹

Muhacir çocukların bu kurumlarda istihdam edilmesi yöntemi ilerleyen yıllarda da devam etmiştir. Balkan Harpleri sonrası Anadolu'ya çok sayıda kimsesiz muhacir çocuğun gelmesi üzerine vilayetlere tezkireler gönderilmiş, sanayi mekteplerinin kontenjanları sorgulanmıştır. Aşağıdaki tabloya göre tezkire yollanan vilayetler ve vilayetlerin vermiş oldukları cevaplar şöyledir:

Tablo 5. 1. Osmanlı Devleti'ndeki Sanayi Mekteplerinin Muhacir Çocuklar İçin Ayrılacak Kontenjanlarının Sorgulanması

VİLAYET ³¹²	GELEN CEVAP
İSTANBUL	Dersaadet Sanayi Mektebine kaydedilecek çocukların yıllık masraflarının hesaplanmasına ve Ticaret ve Ziraat Nezareti bütçesinden karşılanıp karşılanamayacağının sorulmasına karar verilmiştir. Ticaret ve Ziraat Nezaretinin, Dahiliye Nezaretine gönderdiği 8 Eylül 1915 tarihli yazısında Dersaadet Sanayi Mektebine muhacirin çocuklarından yapılacak sınavı kazananların tercihen kabul edileceği bildirilmiştir.
EDİRNE	Edirne Merkez Sanayi Mektebi öğrencilerinin neredeyse tamamı Balkan Harbi'nde felakete uğrayan ailelerin çocuklarından teşekkül etmiştir. Bu sebeple başka öğrenci kabul edilmeyecektir.

³¹¹ Mehmet Ali Yıldırım, "II. Meşrutiyet Devrinde Vilayet Sanayi Mekteplerini Yeniden Yapılandırma Girişimleri: Vilayet Sanayi Mektepleri Tertibatı" *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 31/52, 2012, ss.139-141.

³¹² BOA., DH.UMVM., 78/14, H-16-11-1333 (M. 25 Eylül 1915).

ADANA	Bölgede bulunan muhacir çocukların mektebe kayıt edildiği, daha fazla çocuğu kabul etmeye yerlerinin ve bütçelerinin olmadığı bildirilmiştir.
İZMİR	Burada bulunan Sanayi Mektebi'nin bir kısmı Askeri hastaneye çevrilmiştir. Burada yüzlerce muhacir çocuk bulunmaktadır. Bu çocukların henüz tamamı mekteplere yerleştirilmemiştir. Bu nedenle öğrenci kabul edilemeyecektir.
AYDIN	Bölgede bulunan bir kısım mekteplerin askeri hastaneye çevrilmesi nedeniyle mektebin bölge için bile yetersiz kaldığı bildirilmiştir.
ANKARA	15 öğrenin kabul edileceği bildirilmiştir.
ŞAM	Şam Sanayi Mektebinin öğrencilerinin büyük çoğunluğu başka vilayetlerden gelenler, muhacirler ve fakir aile çocuklarından oluştuğundan yeni kayda imkân olmadığı bildirilmiştir.
HALEP	3 öğrenci kabul edilebileceği bildirilmiştir.
BURSA	Rüşdiye tahsilini tamamlamış beşi muhacir olmak üzere toplam 16 kişi kabul edilebileceğini bildirmiştir.
SİVAS	İbtidai tahsilini tamamlamış 100 kişinin kabul edileceği bildirilmiştir.
TRABZON	Mektebin leyli kısmına kaydedilen 19 talebenin arasında üç muhacir çocuğun mevcut olduğu, başka öğrenci kabul edilemeyeceği bildirilmiştir.
KASTAMONU (ZÜKUR VE İNAS)	Sanayi Mektebi henüz açılmadığı için öğrenci kabul edilemeyeceğini bildirmiştir.
URFA	Mektebe 5 kişinin alınabileceğinden bahsedilmiştir. Ancak bütçe dikkate alınarak sadece 1-2 muhacir çocuğun kabul edileceğini bildirmiştir. Dahiliye Nezareti söz

	konusu yazı üzerine bir muhacir yetimin gönderileceğini bildirmiştir.
KONYA	Konya Sanayi Mektebine daha önce de muhacir çocukları kayıt edildiği halde Türkçe bilmediklerinden sınıfı geçememişlerdi. Mektep talimatına göre kayıtları silinmesi gerekiyordu. Mektebe kayıt için yaşları 12 ile 15 arasında olan ve iptidai tahsilini tamamlamış iki kişinin kabul edilebileceği bildirilmiştir.
MUSUL	Bilgi verilmemiştir.
TEKE	Bilgi verilmemiştir
KARAHİSAR	Sanayi Mektebi binası askeriye tarafından kullanıldığından eğitim öğretim yapılamamaktadır.

Erkek çocuklarının ıslahhanelere yerleştirilmesine paralel olarak kimsesiz çocukların sokaklarda başı boş dolaşmasının önü alınmıştır. Bu durumun üzerine kız çocukları için de bir ıslahhane teşkil edilmesinin gerekliliği üzerinde durulmaya başlanmıştır. Bunun üzerine 1865 yılında Rusçuk'ta kız çocukları için bir ıslahhane yapılmasına karar verilmiş ancak mali yetersizlikler sebebiyle mektep faaliyete geçememiştir. 1872 yılına gelindiğinde bahsi geçen mektep yeniden açılmıştır.³¹³ Kurulan bu ıslahhaneler bölgedeki kimsesiz çocuklarının korunması konusunda büyük fayda sağlamış özellikle muhacir çocuklar buralarda barınmışlardır.³¹⁴ Burada bulunacak kız çocuklarının eğitimi için kadın öğretmenlerin görevlendirilmesi kararlaştırılmıştır.³¹⁵ Fakat uygulamada kadın öğretmen tedarik etmek konusunda yaşanan zorluklar sebebiyle dikiş-nakış hocaları dışındaki hocalar genelde erkek

³¹³ Ayşin Şişman, "Osmanlı Devleti'nde Batılı Anlamda Mesleki ve Teknik Eğitimin Doğuşu", *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1/1, 2008, s.32.

³¹⁴ Yıldırım, "Osmanlı Devleti'nde Muhacir Çocukların Eğitimine Genel Bir Bakış", s.464, Ayrıca Bknz: BOA., DH.MKT., 2152/126, H-12-08-1316 (M. 26 Aralık 1898), BOA., MF.İBT., 54/115, H-12-04-1314 (M. 20 Eylül 1896), BOA. BEO, 2733/204915, H-06-11-1323 (M. 2 Ocak 1906).

³¹⁵ BOA., İ.MVL., 584/26270, H-26.10.1284 (M. 20 Şubat 1868).

olmuşlardır. Kız çocukları için kurulan ıslahhanelerdeki işleyiş diğer ıslahhaneler ile neredeyse aynıdır.³¹⁶

Kız çocukları için kurulan ıslahhanelerin artmasıyla, 17 Mayıs 1884 tarihinde *Kız Sanayi Mekteplerinin Teşekkülüne Dair Nizamname* yayınlanmıştır. Buna göre; yaşları 8-10 arasında olan kimsesiz ve fakir kız çocukları leyli ve nehari olarak Kız Sanayi Mekteplerinde eğitime başlamıştır. Eğitim süresi beş yıl olarak belirlenen bu mektepte elif-ba, dikiş, nakış, resim, hesap, akait gibi dersler okutulmuştur. Kışları dört, yazları beş saat eğitim veren kurum çocukların beslenme, barınma ve giyinme ihtiyaçlarını da karşılamıştır. Ayrıca bu dönemdeki tüm oluşumlar gibi bu kurumun amacı da çocuklara bir meslek kazandırarak hayata tutunmalarını sağlamak olmuştur.³¹⁷ Mevcut kurumların kapasitelerinin yetersizliği yüzünden talebe alımları konusunda bazen sorunlar yaşanmıştır. Ancak mekteplerde oluşan boşluklar muhacir kız çocuklarıyla doldurulmaya çalışılmıştır.³¹⁸

Islahhanelerde eğitim gören çocuklara mesleklerine göre işe girme kolaylığı sağlanmıştır. Kız çocukları da aldıkları eğitime paralel olarak dokuma fabrikalarında iş başı yapabilmişlerdir. Üstelik ıslahhanelerde öğrenciler tarafından üretilen ürünlerden elde edilen gelirler vasıtasıyla kurum giderlerinin yarısına yakını karşılanabilmıştır.³¹⁹

5.2.2. Bahriye Sanayi Alayları

Sanayileşmenin hızla ivme kazandığı XIX. yüzyıl Osmanlı Devleti için çeşitli atılımların yapılmaya başlandığı dönemdir. Denizcilik alanındaki gelişmeleri takip eden Osmanlı Devleti çağın gerisinde kalmamak adına çeşitli adımlar atmışsa da dönemin ekonomisinin içinde bulunduğu çıkmaz buna müsaade etmemiştir. Bu amaç doğrultusunda 1859 yılında Bahriye Sanayi Alayları kurulmuş burada çoğunlukla muhacir çocuklar istihdam edilmiştir. Böylece bu çocukların hayatlarını idame ettirecek bir meslek sahibi olmaları sağlanmış, hem de sanayileşme konusundaki iş gücü ihtiyacı karşılanmaya çalışılmıştır. 1863 yılından itibaren muhacir çocuklar

³¹⁶ Nurdan Şafak, “Osmanlı İmparatorluğunda Kimsesiz Çocuk Olmak ve Islahhaneler (1863-1903), *Osmanlı Dünyasında Çocuk Olmak*, ed. Haşim Şahin- Nurdan Şafak, Dem Yayınları, İstanbul 2012, s.151.

³¹⁷ Düstur, “*Kız Sanayi Mekteplerinin Teşkiline Dair Nizamname*”, Zeyl, Cilt:4, 21 Recep 1301 (M. 17 Mayıs 1884), ss.119-124.

³¹⁸ BOA., DH.MKT., 1587/109, H-24-05-1326, (M. 24 Haziran 1908).

³¹⁹ Bekir Koç, “Osmanlı Islahhanelerinin İşlevlerine İlişkin Bazı Görüşler” *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6/2, 2007, ss.44-45.

sanayi alaylarına yerleştirilmeye başlanmıştır.³²⁰ Muhacir çocukların bu okullara yerleştirilmesine daha sonra devam edilmiştir. 1881 yılında 151 muhacir çocuk Bahriye ve Sanayi mekteplerine kabul edilmişti.³²¹ Sanayi alaylarının kurulmasından sonra Bahriye Sanayi Sıbyan taburları kurulmuş ve 13 yaşındaki muhacir çocuklar burada eğitim almaya başlamışlardır. Böylece küçük yaştan itibaren gerekli eğitimi alan personeller yetiştirilmesi planlanmıştır. Sıbyan taburunda eğitim alan çocuklar Tersane-i Amire'nin personel ihtiyacını karşılamak amacıyla yetiştirilmişlerdir.³²²

Sanayi Alaylarının devletin ihtiyacını ne kadar karşıladığını tespit etmek güçtür. Çünkü Sanayi Alaylarında yerleşen kişilere bakıldığında devletin sorun çözme odaklı davrandığı görülmektedir. Yani alanında uzman ve çalışmaya hevesli kişiler yetiştirmekten öte toplum nezdinde sorunlu görülen (muhacirler, kimsesizler, azat edilen köleler vs.) kişilerin istihdam edilmesi gibi durumlar, kurumun gereken faydayı sağlamasının önünde engel teşkil etmiştir.³²³ Sanayi alaylarında bulunan kişilerle ilgili şikayetler şikayetler dikkate alınarak bazı incelemeler yapılmıştır. 1897 yılında yapılan bir inceleme kendilerine görev tanımlanan yaklaşık 50 kişiden beşte birinin görevini layığıyla yerine getirdiğini ortaya koymuştur.³²⁴

5.2.3. Darüşşafaka

Tanzimat ve Islahat fermanları ile birlikte Osmanlı tebaası olan gayrimüslimler hızla kendi modern eğitim kurumlarını oluşturmuştur. Müslüman çocuklara nazaran, bu dönemde gayrimüslim çocuklar çok daha iyi bir eğitim almaktadırlar. Aradaki bu farkın günden güne büyümesi ve Müslüman ahali arasında eğitimin geri kalması sorunlar yaratmıştır. Darüşşafaka bu bağlamda gayrimüslimlerin açmış oldukları mekteplere rakip olarak ortaya çıkmıştır. Ayrıca dönemin milliyetçilik düşüncesi, bu kurum üzerinde etkilerini göstermiştir.³²⁵

³²⁰ Burcu Kurt, “Osmanlı Donanmasında Modern Teknolojiyi Yakalamak: Bahriye Sanayi Alayları”, *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 16/28, 2015, ss.87-91.

³²¹ BOA., Y.PRK.BŞK., 5/38, H-16-01-1299 (M. 8 Aralık 1881).

³²² Kurt, “Osmanlı Donanmasında Modern Teknolojiyi Yakalamak: Bahriye Sanayi Alayları”, ss.98-99.

³²³ Engin Kırılı, “19. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nin Kalifiye İşgücü Yetiştirmeye Yönelik Hamleleri”, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 68, 2021, s.458

³²⁴ Burcu Kurt, “Osmanlı Donanmasında Modern Teknolojiyi Yakalamak: Bahriye Sanayi Alayları”, s.103.

³²⁵ Aynur Soydan, “Darüşşafaka Tarihinden Kesitler”, *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, 3, 2003, ss.254-255.

Darüşşafaka, Sakızlı Esat Paşa'nın, yetim Müslüman çocuklar için yatılı bir mektep kurulması teklifi üzerine faaliyetlerine başlamıştır.³²⁶ 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi, Darüşşafaka'da eğitime ara verilmesine neden olmuştur. Bunun sebebi mektepteki hocaların çoğunun asker kökenli olmaları nedeniyle savaşa katılmaları, ardından savaş sonrası gelen muhacirlerin Darüşşafaka binasına yerleştirilmeleridir. Başlangıçta yetim Müslüman çocukları korumak, kollamak ve barındırmak gibi bir amaç güdülürken, zaman içerisinde yetim olmayan çocuklar da mektebe kaydedilmiştir.³²⁷ 1891-1892 eğitim yılında Darüşşafaka 50 öğrenci kabul edeceği halde başvuruların sayısının 165 olması sebebiyle kura usulü ile öğrenci kabul edilmiştir.³²⁸ Kimsesiz ve fakir oldukları gerekçesiyle pek çok muhacir çocuk da mektebe kaydolanlar arasındadır.³²⁹ Balkan Savaşları esnasında babası Bulgarlar tarafından vahşice katledildikten sonra annesini de kaybeden 15 yaşındaki Mustafa, Darüşşafaka'ya başvurmuştur.³³⁰

Osmanlı Devleti, kimsesiz muhacir çocuklarının barınma ihtiyaçlarını karşılamak konusunda hassas davranmış, bu çocukların orada burada sefil olmalarını önlemek için çalışmalar yapmıştır. 15 yaşındaki Bosna muhaciri Süleyman,³³¹ Girit muhaciri Hüseyin İlhami³³² gibi ebeveynlerini kaybetmiş pek çok muhacir çocuk Darüşşafaka'ya başvurular arasındadır.

Darüşşafaka'ya kayıtların kabulü için gereken bekleme sürelerinde kimsesiz muhacir çocuklar, Muhacirin Eytamhanesi'nde geçici olarak barındırılmıştır.³³³ Böylece bu çocukların bekleme süresi zarfında sefalet içinde kalmaya devam etmelerinin önü alınmıştır.

³²⁶ Yunus Kılıç, *H. 1332 (M.1913) Tarihli Cemiyet-i Tedrisiye-i İslamiye Salnamesi Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi*, Kırklareli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kırklareli 2016, ss.12-14.

³²⁷ Songül Keçeci Kurt, "Bir Eğitim Öncüsü: Darüşşafaka", *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 12/2, 2012, ss. 161-164.

³²⁸ Ayşe Nur Reçberoğulları, *Atatürk Dönemi Çocuk Politikası*, Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Bursa 2021, s.46.

³²⁹ BOA., MF.MKT, 123/146, H-28-04-1308 (M. 11 Aralık 1890), BOA., İ.. DH., 1124/87890, H-08-07-1306 (M. 10 Mart 1889).

³³⁰ BOA., MF.MKT., 1201/16, H-18-10-1332 (M. 9 Eylül 1914).

³³¹ BOA. DH.MKT., 69/51, H-04-12-1310 (M. 19 Haziran 1893).

³³² BOA., İ..MF., 13/51, H-21-08-1325 (M. 29 Eylül 1907).

³³³ BOA., DH.MKT., 1946/105, H-13-10-1309 (M. 11 Mayıs 1892).

5.2.4. Dulhane

Kuruluş tarihine dair kesin bilgi olmayan Dulhanelerle ilgili ilk kayıtlar 1884 yılına aittir. Bahsi geçen kayıta, anne ve babalarını kaybetmiş ve Dulhaneye yerleştirilmiş 15-20 kadar çocuğun sünnet ettirilmesi isteniyordu.³³⁴ Dulhanelerin kuruluş amacı, kimsesiz muhacir kadın ve çocukları himaye etmektir. Sağlıklı çocuklar ailelerin yanına evlatlık verilerek bir şekilde istihdam edilirken, hasta ve aciz durumda olan kadınlar, yaşlılar ve bu kişilerin küçük çocukları için çözüm bulunamamıştır. Kimsesiz ve korunmaya muhtaç insanlar konusunda XIX. yüzyıl öncesinde vakıflar büyük rol üstlenirken, merkezileşme, savaşlar ve kitlesel göçler neticesinde bu durumdaki insanların sayısının hızla artması yeni çözüm arayışlarını doğurmuş ve Dulhaneler ortaya çıkmıştır. İlk Dulhane binası olarak Fatih'te bulunan Kırmızı Kışla kullanılmıştır. Kırmızı Kışla'nın harap durumda olması bir taraftan tamirat diğer taraftan da yeni bina arayışlarını beraberinde getirmiştir.³³⁵ Burada bulunan kadın ve çocukların tamirat süresince Dikimhane'ye yerleştirilmelerine karar verilmiştir.³³⁶ Tamir için gerekli ödeneğin muhacirin komisyonundan karşılanamayacağının anlaşılması üzerine masrafların hazineden karşılanmasına karar verilmiştir.³³⁷ Tamirat sadece bina ile sınırlı kalmamıştır. Kurumun su hatları da elden geçirilerek olası hastalıkların önüne geçilmeye çalışılmıştır.³³⁸

Dulhaneler, Muhacirin Komisyonuna bağlıdır.³³⁹ Dulhane'ye kabul edilmenin en temel şartı kimsesiz ve muhacir olmaktır. Bazı istisnai durumlarda muhacir olmayan yaşlıların da geçici olarak kurum tarafından koruma altına alınabildiği olmuştur. Başvurular Dulhane'ye, Muhacirin Komisyonuna ve Dahiliye Nezaretine yapılmaktaydı.³⁴⁰ Örneğin; kocasının vefat etmesi üzerine 3 çocuğu ile ortada kalan Emine Dulhane'ye kabul edilmişken;³⁴¹ muhacir Nezihe Hanım'ın fakirliğini gerekçe göstererek oğluyla beraber yaptığı başvuru incelemeye alınmıştır.³⁴²

³³⁴ BOA., Y.. MTV., 18/9, H-10-08-1302 (M. 25 Mayıs 1885).

³³⁵ Abdullah Bay, "Osmanlı'da Kısa Ömürlü Bir Hayır Kurumu: Dulhane (1884-1896)." *Türkiyat Mecmuası*, 27/1, 2017, ss.49-50.

³³⁶ BOA., DH.MKT., 1902/57, H-14-05-1309 (M. 16 Aralık 1891).

³³⁷ BOA., BEO., 162/12091, H-11-08-1310 (M. 11 Mart 1892).

³³⁸ Kerim Tiryaki, Özlü Zeynel, "Osmanlı Devleti'nde Muhacirin-i İslamiyenin Dul ve Yetimleri; Sorunlar ve Çözüm Çabaları (93 Harbi Sonrası)" *Tarih ve Günce Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Dergisi Journal of Atatürk and the History of Turkish Republic*, 8, 2021, ss.330-331.

³³⁹ Erdem, *Osmanlı'dan Cumhuriyete Muhacir Komisyonları ve Faaliyetleri (1860-1923)*, s.127.

³⁴⁰ Bay, "Osmanlı'da Kısa Ömürlü Bir Hayır Kurumu: Dulhane (1884-1896)", ss.53-54.

³⁴¹ BOA., DH.MKT., 125/16, H-21-02-1311 (M. 3 Eylül 1893).

³⁴² BOA., DH.MKT., 209/17, H-15-08-1311 (M. 21 Şubat 1894).

Dulhane’de bulunan kadın ve çocukların hasta olanlarının tedavisinin yapılmasına ve çocukların gerekli eğitimi almalarına özen gösterilmiştir.³⁴³ Bazı durumlarda ise düzeni bozan kimseler Dulhane’den uzaklaştırılmıştır. Örneğin; sekiz sene Dulhane’de kaldıktan sonra geçimsiz davranışları yüzünden buradan uzaklaştırılan Fatıma, içine düştüğü sefil halden dolayı yeniden Dulhane’ye kabul edilmiştir.³⁴⁴

Dulhane’de mevcut nüfusun kayıtları zaman zaman tutulmuştur. Aşağıdaki tabloda 27 Kasım 1886- 30 Nisan 1887 tarihleri arasında Eytamhane ve Dulhane kayıtlı çocukların sayılarına ilişkin veriler bulunmaktadır. Bu veriler sık sık güncellenmiş, kurumdan ayrılanlar listelerden çıkartılmıştır. Kurumdan ayrılma nedenleri mevcut listelerde belirtilmemiştir.

Tablo 5. 2. Kasım 1886-Nisan 1887 Tarihleri Arasında Dulhanelerde Bulunan Muhacir Çocukların Sayıları

	EYTAMHANELERDE		DULHANEDE
TARİH	KALAN MUHACİR		KALAN MUHACİR
	ÇOCUKLAR		ÇOCUKLAR
	KIZ	ERKEK	TOPLAM ÇOCUK
	ÇOCUKLAR	ÇOCUKLAR	SAYISI
27.11.1886 ³⁴⁵	40	91	3
30.11.1886 ³⁴⁶	40	92	2
20.01.1887 ³⁴⁷	43	95	2
02.02.1887 ³⁴⁸	42	84	2
19.03.1887 ³⁴⁹	42	84	2
26.03.1887 ³⁵⁰	42	85	1
30.04.1887 ³⁵¹	41	80	1

³⁴³ BOA., A.İMKT.MHM., 492/57, H-20-02-1304 (M. 18 Kasım 1886).

³⁴⁴ BOA., DH.MKT., 192/30, H-09-07-1311 (M. 16 Ocak 1894).

³⁴⁵ BOA., Y.PRK.KOM., 4/94, H-29.02.1304 (M. 27 Kasım 1886).

³⁴⁶ BOA., Y.PRK.KOM., 4/96, H-03.03.1304 (M. 30 Kasım 1886).

³⁴⁷ BOA., Y.PRK.KOM., 4/102, H- 24.04.1304 (M. 20 Ocak 1887).

³⁴⁸ BOA., Y.PRK.MŞ., 2/11, H-08.05.1304 (M. 2 Şubat 1887).

³⁴⁹ BOA., Y.PRK.KOM., 4/106, H-23.06.1304 (M. 19 Mart 1887).

³⁵⁰ BOA., Y.PRK.MF., 1/51, H-01.07.1304 (M. 26 Mart 1887).

³⁵¹ BOA., Y.PRK.KOM., 4/111, H-06.08.1304 (M. 30 Nisan 1887).

Yukarıdaki tablodan hareketle mevcut kurumun çocuklar için ayrılmış kapasitesinin bu tarihlerde ortalama 130 kişi olduğu görülmektedir. Dulhane bölümünde kalan çocuklar ise, muhtemelen annelerinin ilgisine muhtaç yaştaki küçük çocuklardır. Zaman zaman kurumda bulunan çocukların sayısı 150'lere kadar ulaşmıştır.³⁵²

Osmanlı toplumsal düzeninde, kadın tüketici bir pozisyonda konumlanmıştır. Bu sebeple hane içi istihdam yöntemleri dışında, kadınlar için mevcut iş kolları yoktur. II. Meşrutiyet'le birlikte kadın iş gücü olarak görülmeye başlanmışsa da çalışma alanları yine de oldukça kısıtlı kalmıştır.³⁵³ Tüm bunlar kimsesiz kalan kadınların ve kız çocuklarının korunması zorunluluğunu doğurmuştur. Ayrıca kimsesiz muhacir nüfusun bu dönemde hızla artması fuhuş tehdidinin yaygınlaşması ihtimalini de gündeme getirmiş, konu daha hassas bir boyut kazanmıştır.³⁵⁴

Çeşitli vilayetlerde de açılan Dulhanelerde, pek kadın ve yetim koruma altına alınmıştır. Erkek çocuklarının belli bir süre eğitim aldıktan sonra büyük işletmelere yerleştirilmesi planlanmıştır.³⁵⁵ Böylece bahsi geçen kurum, bünyesinde barınan kişileri bağımlı bireyler olmaktan çıkartarak onlara hayatlarını idame ettirme fırsatları da sunmuştur.

5.2.5. Darülaceze

Göçlere bağlı olarak İstanbul'da nüfusun ciddi oranda artış göstermesi beraberinde sokaklarda yaşamak zorunda kalan insan sayısını da arttırmıştır. Savaşlar neticesinde kimsesiz kalan pek çok kadın ve çocuğun yanında muhacirler de dilencilik yapmak suretiyle hayatlarını idame ettirmeye çalışmışlardır. Tanzimatla birlikte başlayan modernleşme sürecinin yarattığı tabloya hiç uymayan bu durumun önüne geçmek için Fransa'daki *Depot de Mendicite* dilenci evleri örnek alınarak bir kurumun kurulması gündeme gelmiştir.³⁵⁶ II. Abdülhamid'in önerisiyle bahsi geçen kurumun

³⁵² BOA., Y..PRK.MF., 4/26, H-17-02-1317 (M. 27 Haziran 1899).

³⁵³ Doğan, *Osmanlı'da Cinselliğin Saklı Kıyısı II. Abdülhamit Dönemi ve Sonrası Fuhuş Frengi ve İktidar (1878-1922)*, s.113.

³⁵⁴ Cem Doğan, "II. Abdülhamid İstanbul'unda Dulhane ve Dul Kadınlara Yönelik Sosyal Politika Uygulamaları", *Sultan II. Abdülhamid ve Osmanlı Modernleşmesi C.II*, Yıldız Teknik Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2022. s. 614.

³⁵⁵ Dündar, *İttihat ve Terakki'nin Müslümanları İskân Politikası (1913-1918)*, s.188.

³⁵⁶ Nurettin Birol, "II. Abdülhamid Dönemi Hayır Kurumlarından Darülaceze'nin Yapımı ve Halil Rıfat Paşa'nın Çalışmaları" *AKRA Kültür Sanat ve Edebiyat Dergisi*, 5/13, 2017, s.36.

daha kapsamlı bir karaktere bürünmesi planlanmış ve böylece İstanbul'da kurulan ilk *sosyal refah kurumu* olma özelliğini kazanmıştır.³⁵⁷ 1890 yılında kurumun adının “Darülaceze” olacağı konusu netlik kazanmış ve 1892 yılında binaların temeli atılmıştır.³⁵⁸

Darülaceze, 1895 yılında kimsesiz, sakat, öksüz ve yetimlerin barınacağı bir kurum olarak faaliyet göstermeye başlamıştır. Kurumda bulunan kadınlar ve erkekler için ayrı ayrı atölyeler planlanmıştır. Atölyelerde üretilen ürünler sergilenip, satılarak gelir elde edilecektir.³⁵⁹ II. Abdülhamid, Yıldız Sarayı'nda bulunan çeşitli el emeği ürünlerin satışa çıkarılarak gelirlerinin Darülaceze inşaatına bağışlanmasını uygun bulmuştur. Bu satışlardan 311.000 kuruş gelir elde edilmiştir. Kurumun din ve mezhep ayrımı gözetmemek konusundaki yaklaşımı İstanbul'da yaşayan gayrimüslim unsurların da sempatisini kazanmasını sağlamıştır. Bunun üzerine gerek yerli halk gerekse İstanbul'da bulunan yabancılar ürünlerin satışına büyük ilgi göstermişlerdir.³⁶⁰

1896 yılında “*Teseülün Menine Dair Nizamname*” yayınlanmıştır. Burada belirtilen esaslara göre kimsesiz, aciz, hasta veya sakat olan kadın ve erkekler için iki ayrı binanın tanzim edileceği ve bu binalar bünyesinde hastane ve atölyelerin tesis edileceği bildirilmiştir. Nizamnamenin sekizinci maddesinde zor durumda olup da Darülaceze'ye müracaat etmek yerine dilenmeye devam edenlerin cezalandırılacağı duyurularak dilencilik konusunun önüne geçilmeye çalışılmıştır.³⁶¹

Darülacezeye bağlı olan Irzahane 1903 yılında Dahiliye Nazırı Memduh Paşa'nın önerisiyle kurulmuştur. Irzahane; “*kreş/ süt çocuğu yuvası*” anlamına gelmektedir. Burada bulunan çocuklar öksüz, yetim ve süt emme çağındaki olan çocuklardır. 1908'den sonra Irzahane, “*İstanbul Darülaceze Süt Çocukları Yuvası*” adıyla anılmaya başlanmıştır.³⁶² 4 yaşına kadar olan kimsesiz çocuklar

³⁵⁷ Vehbi Ünal, “Osmanlı'nın Son Dönemlerinde Korunmaya Muhtaç Çocuklar İçin Kurulan Sosyal Hizmet Kuruluşları” *Sosyal Bilimler Dergisi* 36/2, 2012, s.18.

³⁵⁸ Kadir Ekinci, “Darülaceze Keşf-i Sâni Defteri”, *Turkish Studies-Historical Analysis*, 14/3, 2019, s.497.

³⁵⁹ Hidayet Yavuz Nuhoglu, “Dârülaceze”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* C.8, İstanbul 1993, s. 513.

³⁶⁰ İmdat Özen, *II. Meşrutiyet'e Kadar Islahhaneler ve Darülaceze*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2000, s.18.

³⁶¹ Düstur, “*Teseülün Menine Dair Nizamname*”, Tertip:1, Cilt:7, 13 Şaban 1313, s.48.

³⁶² Hürü Sağlam Tekir, “Osmanlıda Kimsesiz ve Yoksul Çocuklara Anne Şefkati: Irzahane” *History Studies*, 12/6, 2020, ss.3131-3133.

Irzahanede kalırken, 4 yaşından itibaren Darülaceze'ye bağlı eytamhanelere alınmışlardır.³⁶³

1916 yılında yayımlanan Darülaceze Nizamnamesine göre kurum, Zükur, İnas, Çocuk ve Irzahane olmak üzere dört şubeye ayrılmıştır. “*Darülaceze'ye kabul olunan çocuklar ancak evlatlık ittihaz edilmek üzere talimatnamede gösterilen evsafı haiz kimselere bâ-mukavelename verilir*” (17. madde) maddesinden hareketle bu dönemde kurulan neredeyse tüm kurumlar uygun şartlar meydana geldiği takdirde bünyesinde barındırdıkları çocukları evlatlık olarak vermeyi esas edinmiştir.³⁶⁴

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra İstanbul'da muhacirlerin sayısındaki artış Darülaceze'nin kurulmak istenmesinin sebeplerinden biri olmuştur. Nitekim muhacirlerden geçimlerini sağlayamayacak durumda olanların kuruma kabul edileceğinin duyurulması³⁶⁵ ve kimsesi olmadığı için ortalıkta kalan muhacirlerin kabul edilmesi³⁶⁶ Darülaceze'nin üstlenmiş olduğu görevi açıklar niteliktedir.

Darülaceze bünyesinde barınan çocuklar, burada aldıkları eğitimin ardından yine kurum desteği ile mekteplerine devam etmişlerdir. Örneğin; kimsesiz bir çocuk olan Girit muhaciri Mustafa, Darülaceze'de bulunan iptidai mektebinde eğitim aldıktan sonra eğitimine devam etmek için askeri mektebe kaydedilme talebinde bulunmuştur.³⁶⁷

Darülaceze'ye muhacirlerin başvuruları İmparatorluğun sonuna kadar devam etmiştir. Başvurularda dikkat çeken durumlardan birisi ülkenin farklı vilayetlerinden zamanla fakruzarurete düşen kadınların hem kendileri hem de çocukları için yaptıkları müracaatlardır. Biga'da ikamet eden Girit muhacirlerinden Cemile Hatun ve Rumeli muhacirlerinden Adile Hatun bu duruma örnektir. Cemile Hatun, oğlu Bilal'in Darülaceze'ye kabul için kendisinin sağlık sorunlarını ve fakirliğini gerekçe göstermiştir.³⁶⁸ Adile Hatun ise kocası ve çocuklarıyla Sirkeci civarında ikamet ettiği

³⁶³ Alim Tetik ve Adem Korkmaz, “Osmanlı Döneminde Sosyal Politika Uygulamaları”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 27/3,2022, s.426.

³⁶⁴ Düstur, “*Darülaceze Nizamnamesi*”, Tertip:2, Cilt:8, 12 Nisan 1332, ss.901-904.

³⁶⁵ BOA., DH.EUM.VRK., 20/106, H-09-09-1328 (M. 14 Eylül 1910).

³⁶⁶ BOA., ZB., 321/153, R-24-11-1323 (M. 6 Şubat 1908).

³⁶⁷ BOA., DH.MKT., 806/56, H-15-10-1321 (M. 4 Ocak 1904).

³⁶⁸ BOA., DH.MKT., 924/91, H-12-12-1322 (M. 17 Şubat 1905).

halde, eşinin ölümü sonrası küçük yaştaki çocuklarıyla muhtaç duruma düşmüştür. Başvurusu üzerine çocuklarıyla birlikte Darülaceze'ye kabul edilmiştir.³⁶⁹

5.2.6. Darülhayr-ı Ali

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın ardından ortada kalan çok sayıdaki kimsesiz çocuğa, Ermeni terör olaylarında ölenlerin çocukları da eklenmiştir. Olaylar sırasında ölen gayrimüslimlerin çocuklarına misyoner örgütleri sahip çıkıyordu.³⁷⁰ Buna karşılık yetim Müslüman çocukların korunmasında yetersiz kalınmıştır. Bu durumun önünü almak için Maarif Nezareti, Sanayi Mekteplerine hazırlık eğitimi verecek bir kurum oluşturmak için harekete geçmiş,³⁷¹ 1890'ların sonundan itibaren Darülhayr-ı Ali'nin kuruluşu için çalışmalar yapılmaya başlanmıştır. Kurum, her dinden kız-erkek çocuklara açık olacak surette tasarlandığı halde sadece Müslüman erkek çocuklar kabul edilmiştir.³⁷² Üstelik başlangıçta kurum çok daha geniş kapsamlı olacak şekilde planlanmasına rağmen devletin ekonomik durumu göz önünde bulundurularak bundan vazgeçilmiştir.³⁷³

1903 yılında II. Abdülhamid tarafından mülkiyeti Hazine-i Hassa'ya ait olan Zeynep Hanım Konağı, Maarif Nezaretine tahsis edilmiş ve Darülhayr-ı Ali böylece açılabilmiştir.³⁷⁴ II. Abdülhamid kurumun kuruluş sürecine ve hatta kuruma alınan talebeler konusuna dahi müdahil olarak süreci yakından takip etmiştir.³⁷⁵ Kurum bir yetimhane özelliği göstermekten ziyade bir yatılı meslek okulu gibi düşünülebilir. Kurumun işleyişi konusunda ıslahhaneler model alınmıştır.³⁷⁶

Darülhayr-ı Ali göçler neticesinde ortada kalan kimsesiz çocuklar meselesiyle ilgilenmiştir. Pek çok çocuğun kuruma kaydolması sağlarken, şartları sağlayamayan çocuklar ise başka mekteplere yönlendirmiş; başka mekteplere kaydolmak isteyip

³⁶⁹ BOA., DH.MKT., 935/40, H-25-12-1322 (M. 2 Mart 1905).

³⁷⁰ Hikmet Zeki Kapcı, *Yetimlere Yönelik Bir Eğitim Kurumu Darülhayr-ı Ali*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kayseri 2012., s.51

³⁷¹ Özbek, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet Siyaset, İktidar ve Meşruiyet 1876-1914*, s.238.

³⁷² Kapcı, “*Yetimlere Yönelik Bir Eğitim Kurumu Darülhayr-ı Ali*”, s.61.

³⁷³ Nurdan Şafak, “Darüleytamda Çocuk Olmak: On Çocuk On Portre”, *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, 2, 2013, s.264.

³⁷⁴ BOA., Y..PRK.HH., 34/79, H-06-03-1321 (M. 2 Haziran 1903).

³⁷⁵ Murat İşeri, *Osmanlı Çocuk Koruma Sistemi ve Darüleytamlar (1851-1923)*, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale 2014, s.54.

³⁷⁶ Hikmet Zeki Kapcı, “Günümüz Mesleki Eğitim Problemlerine Tarihten Tutulan Işık: Darülhayr-ı Ali”, *Osmanlı Mektepleri (Bir Modernleşme Çabası Olarak Osmanlı Eğitiminde Yeni Arayışlar)*, ed. Mahmut Zengin v.d., Dem Yayınları, İstanbul 2021, s.416.

başarısız olan çocukları ise kendi bünyesine alabilmiştir.³⁷⁷ Bu dönemde Osmanlı Devleti'nde çocukları korumak için açılan kurumların kapasitesinin yetersizliği, açılan her kurumu değerli kılmıştır. Adı II. Abdülhamid'le özdeşleşen bu kurum da şüphesiz bunlardan birisidir.

Kuruma başvuranlar arasında muhacir çocuklar bulunmaktadır. Zor durumda olan çocukların başvuruları dikkate alınırken, zaman zaman reddedildiği de olmuştur. Örneğin; Girit muhacirlerinden Ali isimli bir çocuğun annesi tarafından verilen dilekçede, henüz bir mektebe kaydedilmeyen Ali'nin eğitimden mahrum kaldığı vurgulanmıştır. Ali'nin Darülhayr-ı Ali'ye kabul edilmesi istenmiş ve talep kabul edilmiştir.³⁷⁸ Buna karşılık Adapazarı'na bağlı Cami-i Cedid mahallesinde iskân edilen Bosna muhaciri Mustafa ve Mahmud isimli çocuklar da eğitim alabilmek için Darülhayr-ı Ali'ye müracaat etmişlerdir. Kimsesiz ve perişan oldukları ifade edilen bu çocukların başvuruları uygun bulunmamış ve reddedilmiştir.³⁷⁹

Zaman içerisinde kuruma çok fazla talep olması kontenjanların yetersiz kalmasına neden olmuştur. Bunun üzerine Takvim-i Vekayi aracılığıyla kuruma daha fazla öğrenci kabul edilemeyeceği ilan edilmiştir.³⁸⁰

Dönemin siyasi karışıklıkları, ekonomik dalgalanmaların önüne geçilememesi ve Darülhayr-ı Ali'nin II. Abdülhamid'le özdeşleşmesi kurumun kısa ömürlü olmasına neden olmuş, II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesinin ardından kurum 21 Ağustos 1909'da kapatılmıştır.³⁸¹ Darülhayr-ı Ali'nin ilgasına dair kanun layihasında kurumun kapatılma nedeni açıklanmazken; kurumda istihdam edilen çalışanların akıbeti, kurum için ayrılan bütçe konusunda ne yapılacağı gibi konular belirlenmiştir. Kurumda bulunan öğrencilerin İstanbul Vilayet Mektebinin yatılı kısmında eğitimlerine devam etmeleri kararlaştırılmıştır.³⁸²

³⁷⁷ BOA., DH.MKT., 1271/84, H-23-06-1326 (M. 23 Temmuz 1908), BOA., DH.MKT., 2237/63, H-15-04-1317 (M. 23 Ağustos 1899), BOA., DH.MKT., 2638/3, H-26-09-1326 (M. 22 Ekim 1908), BOA., MF.MKT., 956/53, H-16-08-1324 (M. 5 Ekim 1906).

³⁷⁸ BOA., İ.MF., 14/22, H-19-03-1326 (M. 21 Nisan 1908).

³⁷⁹ BOA., MF.MKT., 742/7, H-18-07-1321 (M. 10 Ekim 1903).

³⁸⁰ BOA., MF.MKT., 1080/6, H-08-10-1326 (M. 3 Kasım 1908).

³⁸¹ Şafak. "Osmanlı İmparatorluğu'nda Kimsesiz Çocuk Olmak ve Islahhaneler (1863-1903)", ss.137-138.

³⁸² BOA., ŞD., 224/75, H-27-05-1327 (M. 16 Haziran 1909).

5.2.7. Himaye-i Etfal Cemiyeti

Himaye-i Etfal Cemiyeti, mahalli bir kurum olarak 1908 yılında Kırıkkale’de kurulmuştur.³⁸³ Cemiyetin kurucusu Dr. Mehmed Fuad’dır.³⁸⁴ Balkan Savaşları ve sonrasında kimsesiz çocuk sayısındaki artış üzerine 6 Mart 1917 tarihinde, cemiyetin kurucuları bir araya gelmiş³⁸⁵ ve İstanbul merkezli Himaye-i Etfal Cemiyeti kurulmuştur.³⁸⁶

Himaye-i Etfal Cemiyeti, 1-13 yaş arası; kimsesiz, yetim, ebeveynleri tarafından ihmal edilen çocukları korumayı amaçlamıştır. 13 yaşından büyük çocukların durumu içinse merkez heyeti karar verecekti. Tütün ve alkol satışı engellenecek çocukların, kötü ortamlardan uzak tutulması sağlanacaktı.³⁸⁷

Cemiyet, ilk çocuk misafirhanesini 1917’de Firuzağa’da açmıştır. Burada açılan misafirhanenin kapasitesi başlangıçta 100 kişi civarındadır. İlerleyen tarihlerde bu kapasite arttırılmıştır.³⁸⁸ Cemiyetin İstanbul’daki şubelerinin sayısı zamanla 9’a yükselmiştir. Ayrıca taşrada; Samsun, İzmit, Konya ve Kırklareli’nde de şubeler açmıştır.³⁸⁹

1920 yılında cemiyet tarafından oluşturulan kurul, “*Etfâle Mu‘âvenet-i Beynelmilel Heyet-i İttihâdiyesi Türk Komitesi*” adını alarak Çocuklara Yardım Uluslararası Birleşik Komisyonuna başvuru yapmış ve çeşitli yardımlar almıştır. Besin maddeleri ve kıyafetlerden oluşan yardımlar 4.580 çocuğa dağıtılmıştır. Ayrıca

³⁸³ Alev Sınar Çılgın, “Genç Cumhuriyetin Ütopyası: Gürbüz Türk Çocuğu”, *Uludağ Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2004, 5/6: s.98.

³⁸⁴ Dr. Mehmed Fuad Umay, 1885 tarihinde Kırklareli’nde doğmuştur. 1910 tarihi itibarıyla tıp eğitimini tamamlayarak çeşitli görevlerde bulunmuştur. Balkan Harpleri esnasında askeri hastanelerde görev yapan Umay, daha sonra Belediye Tabipliği ve Hükümet Tabipliği gibi çeşitli görevlerde bulunmuştur. Sosyal meseleler konusunda oldukça duyarlı olan Umay, 1908 tarihinde yetim ve kimsesiz çocukları korumak amacıyla Himaye-i Etfal Cemiyeti’ni kurmuştur. Bknz: Makbule Sarıkaya, “Türkiye Himaye-i Etfal Cemiyeti Reisi Dr. Mehmed Fuad (Umay) Bey’in Çocuk Üzerine Yazıları ve Kitapları”, *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2020, 25, ss.355-368.

³⁸⁵ Büşra Karataşer, “Himaye-i Etfal Cemiyeti’nin Gelirleri Üzerine Bir Değerlendirme”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 39/67, 2020, ss.553-554.

³⁸⁶ Sarıkaya, *İşgal İstanbul’unda Kimsesiz Çocuklar ve Himaye-i Etfal Cemiyeti*, ss.45-46.

³⁸⁷ Kevser Şeker, *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Çocukların Korunması ve Çocuk Esirgeme Kurumu (1917-1981)* İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2015, ss. 105-106.

³⁸⁸ Burcu Deniz, Sezai Öztaş, “Dr. Fuad Umay ve Çocuk Esirgeme Kurumu Faaliyetleri”, *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, 19, 2020, s.570.

³⁸⁹ Büşra Karataşer, “Himaye-i Etfal Cemiyetinin Mali Durumu Hakkında Bir Değerlendirme” *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 5/2, 2020, ss.742-743.

gönderilen kumaşlar Hilal-i Ahmer Cemiyeti Hanımlar Merkezi Dâr-üs-sanâ'sı'nda dikilerek muhacir çocukların giydirilmesi sağlanmıştır.³⁹⁰

Himaye-i Etfal Cemiyeti bünyesinde barınan çocukların ihtiyaçları çocukların gelişimi dikkate alınarak hesaplanmıştır. Himaye-i Etfal Cemiyeti zaman içinde çocuk misafirhanesi, Kalender Ziraat Yurdu, Süt Damlası, Anneler Birliği, İş ve Sanat Evleri gibi yerler açarak çocukların korunması konusunda ileriye yönelik adımlar atmıştır.³⁹¹

Sivil bir kuruluş olan Himaye-i Etfal Cemiyeti, çocukların ruhsal ve fiziksel olarak istismar edinmelerini önlemek, sağlık durumlarını kontrol etmek, çocuklar için oyun sahaları oluşturmak gibi görevler edinmiştir. Kurumun öncelikli davrandığı çocuklar daha çok şehit çocukları ve kimsesiz çocuklar olmasına rağmen muhacir çocukları da koruma altına alınmıştır.³⁹² Cemiyet azalarından Nazmi Duhani Bey Selimiye kışlasında kalan 62 muhacir çocuğu misafirhaneye alması; cemiyetin muhasebecisinin de Davutpaşa'da kalan muhacirlerden bazılarını müdüriyete bildirmeden misafirhaneye kaydetmesi bu doğrultuda atılmış adımlardır.³⁹³ Cemiyet, ülkenin içinde bulunduğu savaş koşullarında mümkün olduğunca fazla çocuğu koruma altına almaya çalışıyordu. Misafirhanelere yerleştirilen çocuklar, kabiliyetlerine göre esnafların yanlarına çırak olarak veya ailelere evlatlık olarak veriliyordu.

5.2.8. Hilal-i Ahmer Cemiyeti Hanımlar Merkezi Dâr-üs-Sanâ'sı

Hilal-i Ahmer Cemiyeti Hanımlar Merkezi tarafından 11 Haziran 1913'te Hilal-i Ahmer Cemiyeti Hanımlar Merkezi Dâr-üs-sanâ'sı kurulmuştur. 2 Ağustos 1913'te Cağaloğlu Mahmudiye Caddesinde bir ofis tutan kurum, bu tarihten itibaren faaliyetlerine başlamıştır.³⁹⁴ Başlangıçta Dâr-üs-sanâ'nın kuruluşu için Hilal-i Ahmer Cemiyeti 500 lira vermiştir. Bunun yanı sıra bazı kurumlar tarafından verilen 400 lirayla birlikte kuruluş esnasındaki bütçe toplamda 900 lira olmuştur.³⁹⁵ 1916 yılında kurum artan nüfusun ve talebin neticesinde Doktor Nafiz Paşa Konağına taşınmıştır.³⁹⁶

³⁹⁰ Karataşer, "Himaye-i Etfal Cemiyetinin Mali Durumu Hakkında Bir Değerlendirme" s.750.

³⁹¹ Sarıkaya, *İşgal İstanbul'unda Kimsesiz Çocuklar ve Himaye-i Etfal Cemiyeti*, ss. 103-165.

³⁹² Mehmet Şükrü Yaman, *Son Dönem Osmanlı Toplumunda Kimsesiz Çocuklar 1850-1920*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2012, s.71.

³⁹³ BCA., 272-0-0-12/MUHACİRİN, 39/38/7, M. 16-08-1922.

³⁹⁴ *Türkiye Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Hanımlar Merkezi Dâr-üs-sanâ'sı Eytâm ve Erâmil-i Şühedâya Muâvenet*, Ahmed İhsan Şürekkaşı Matbaacılık Osmanlı Şirketi, 1339, ss.4-5.

³⁹⁵ *Türkiye Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Hanımlar Merkezi Dâr-üs-sanâ'sı Eytâm ve Erâmil-i Şühedâya Muâvenet*, s.17.

³⁹⁶ *Türkiye Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Hanımlar Merkezi Dâr-üs-sanâ'sı Eytâm ve Erâmil-i Şühedâya Muâvenet*, s.14.

Dâr-üs-sanâ, Anadolu'da göçlerle birlikte artan kimsesiz kadın ve kız çocuğunun içinde bulunduğu kötü duruma çözüm aramıştır. Kapasitesi başlangıçta sınırlı olan kurum, öncelikle en muhtaç durumda olan kişilere ulaşmaya çalışmıştır. Kurum, bahsi geçen kişilere eğitim vererek onların hayatlarını idamesi için meslek öğretmeyi misyon edinmiştir.³⁹⁷ Çeşitli el işleri (nakış, dokuma, dantel, örgü, Türk çinileri, vazolar, oymalar, tezhipler) burada çocuklara ve kadınlara öğretilmiş ve üretilen ürünlerin satışları ile maaşları karşılanmıştır.³⁹⁸ Şehit ve muhacir çocukları burada hem günlük yevmiyelerini çıkartıyor hem de her gün sıcak yemek yiyebiliyordu. Ayrıca evlenme çağına gelen kızların çeyizine de yardım eden kurum, özel günlerde bünyesinde bulunan kız çocuklarına ve kadınlara yardımlarını sürdürmüştür. Muntazaman sağlık kontrolleri yapılan, banyo imkanları olan çocuklara temiz kıyafetler de veriliyordu.³⁹⁹ Bu bağlamda ele alındığında Dâr-üs-sanâ sadece barınma imkânı sunan bir kurum değil bir meslek okulu olarak düşünülebilir. Kurumun yapmış olduğu faaliyetler geleneksel el sanatlarının günümüze kadar ulaşmasında da etkili olmuştur.⁴⁰⁰

İlerleyen süreçte artan talep ve kurumda bulunan kişilerin barınma sorunu için Dâr-üs-sanâ, Beyazıt ve Sultanahmet civarında büyük bir konak tutmuştur.⁴⁰¹ Kurum her ne kadar ticari bir amaç gütmese bile varlığını sürdürebilmek için maddi kaynağa ihtiyaç duymuştur. Kuruluşunun ilk dönemlerinde bütçesi açık vermişse de zaman içerisinde çeşitli sergiler ile bu durum düzeltilmiştir. Bahsi geçen sergiler gerek yerli halk ve gerekse yabancılar tarafından ilgi görmüştür. Hatta yurtdışında düzenlenen sergiler de dahi kurum tezgâh açmıştır.⁴⁰² Şehzade Yusuf İzzeddin Efendi sık sık kurumu ziyaret etmiş, orada üretilen ürünlerden alarak kuruma desteğini her dönemde hissettirmeye çalışmıştır.⁴⁰³

³⁹⁷ Seçil Karal Akgün, "Cumhuriyet Duyurulurken Geride Bırakılamayan Bir Kurum: Hilal-i Ahmer Cemiyeti", *Middle East Technical University Studies in Development*, 39/1, 2012, s.118.

³⁹⁸ *Türkiye Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Hanımlar Merkezi Dâr-üs-sanâ'ası Eytâm ve Erâmil-i Şühedâya Muâvenet*, s.18.

³⁹⁹ *Türkiye Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Hanımlar Merkezi Dâr-üs-sanâ'ası Eytâm ve Erâmil-i Şühedâya Muâvenet*, s.10; Ceren Çilek, *Hilal-i Ahmer Hanımlar Merkezi ve Faaliyetleri (1912-1923)*, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Edirne 2019, s. 54.

⁴⁰⁰ Çetin Aykurt, "Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin Sanatsal Faaliyetleri", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 30/2, 2015, s.418.

⁴⁰¹ *Türkiye Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Hanımlar Merkezi Dâr-üs-sanâ'ası Eytâm ve Erâmil-i Şühedâya Muâvenet*, s.14.

⁴⁰² *Türkiye Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Hanımlar Merkezi Dâr-üs-sanâ'ası Eytâm ve Erâmil-i Şühedâya Muâvenet*, s.12-35.

⁴⁰³ Aykurt, "Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin Sanatsal Faaliyetleri", s.419.

Kurum, Birinci Dünya Savaşı'na kadar geleneksel el sanatları imalatı yapmaya devam etmiştir. Bu tarihlere gelindiğinde kurumun bünyesinde bulunan kişi sayısı 1.055'e kadar yükselmiştir.⁴⁰⁴ Savaş neticesinde değişen koşullar kurumun da bu değişime ayak uydurmasını zorunlu kılmıştır. Çanakkale cephesinde düşman kuvvetlerinin zehirli gazlar kullanmaları üzerine, bu gazlardan korunmak için Birinci Kolordu Kumandanlığına teslim edilmek üzere 100.000 ağızlık Dâr-üs-sanâ'da üretilmiştir. Ayrıca yine bu dönemde 100.000 kat çamaşır da Dâr-üs-sanâ tarafından üretilerek Birinci Kolordu Kumandanlığına teslim edilmiştir.⁴⁰⁵ Müdafaa-i Milliye Cemiyeti'ne teslim etmek üzere yaklaşık 25.000 hırka da askerler için hazırlanmıştır.⁴⁰⁶ Değişen koşullar ve talepler doğrultusunda hareket eden kurum hem toplum adına faydalı olmuş hem de bünyesinde barınan çok sayıdaki insanın hayatını kurtarmıştır.

Dâr-üs-sanâ bahsi geçen dönemde pek çok muhacir kız çocuğunu bünyesinde barındırmıştır.⁴⁰⁷ Hayatlarını temin edebilecekleri bir meslek sahibi olan bu kız çocukları bahsi geçen kurum sayesinde nispeten daha iyi koşullarda yaşama imkânı bulmuşlardır.

⁴⁰⁴ Serap Torun, "Türkiye Hilal-i Ahmer Cemiyeti Hanımlar Merkezi Dâr-üs-sanâ'sı 1920 Raporu" *Mersin Üniversitesi Tıp Fakültesi Lokman Hekim Tıp Tarihi ve Folklorik Tıp Dergisi*, 6/2, 2016, s.83.

⁴⁰⁵ Muzaffer Tepekaya, Leyla Kaplan, "Hilal-i Ahmer Hanımlar Merkezi'nin Kuruluşu ve Faaliyetleri (1877-1923)" *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10, 2003, ss.177-178.

⁴⁰⁶ Çilek, Hilal-i Ahmer Hanımlar Merkezi ve Faaliyetleri (1912-1923), s.51.

⁴⁰⁷ *Türkiye Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Hanımlar Merkezi Dâr-üs-sanâ'sı Eytâm ve Erâmil-i Şühedâya Muâvenet*, ss.22-25.

6. SONUÇ

Osmanlı İmparatorluğuna kitlesel göç hareketleri 1821 Yunan İhtilali ile başlamış ve bu göçler imparatorluğun sonuna kadar uğraşılan büyük problemlerden biri olmuştur. 1850'lerde Anadolu'nun nüfusu yaklaşık 9 milyon civarındayken 1910'lara gelindiğinde yaklaşık 17 milyona ulaşmıştır. Yaşanan büyük toprak kayıplarının doğurduğu ekonomik istikrarsızlığın üzerine bir de nüfusun çok kısa sürede neredeyse iki kat kadar artmasıyla Osmanlı ekonomisi korkunç bir hal almıştır. Osmanlı, devlet politikası gereğince kaybedilen topraklardan gelenleri “muhacir” sıfatıyla kabul etmiş ve bu kişilerin hayatlarını idame ettirmelerini sağlamak amacıyla çeşitli yardımlarda bulunmuştur. Bu dönemde gelen muhacirlerin sayısı beklenenin çok üzerinde olmuştur. Üstelik Balkanlardaki verimli arazilerin ve işlek limanların kaybedilmesi maddi bunalımı tetikleyici bir unsur olmuştur. Tüm bunlara rağmen gelen muhacirler iskân edilmiş ve topluma uyum sağlamaları için gerekli adımlar atılmıştır.

XIX. yüzyıla kadar Osmanlı İmparatorluğunda kimsesiz çocuklar meselesi vakıflar aracılığıyla çözümlenirken bu dönemde daha sistematik bir çözüm aranmaya başlanmıştır. Devletin peş peşe girmiş olduğu savaşlar neticesinde ortada kalan pek çok kimsesiz çocuğa muhacir çocuklarının da eklenmesi sorunu büyütmüş ve sistematik çözüm yollarına duyulan ihtiyacın bir an önce karşılanması problemi gündeme gelmiştir. Bu noktada pek çok kurum tesis edilerek çözüm sağlanmak amaçlanmıştır. Muhacir çocuklar ilk etapta hem toplumla entegre olabilmeleri hem de kendi hayatlarını idame ettirecek becerileri kazanmaları için çeşitli mekteplere gönderilmişlerdir. Sanayi mektepleri çocukların meslek edinmelerini sağlamak amacıyla bu dönemde önemli bir rol üstlenmiştir. Bunun yanı sıra kimsesiz muhacir çocuklar Darüşşafaka, Darülaceze gibi kurumlara kaydedilerek koruma altına alınmışlardır. Ayrıca bu dönemde özellikle kız çocukları ailelerin yanlarına yerleştirilerek dışarıda karşılaşılabilecekleri felaketlerden korunmak istenmiştir.

XIX. yüzyıl itibarıyla Osmanlı İmparatorluğu'nda da tüm dünyayla paralel olarak çocuklar geleceğin yurttaşları olarak yetiştirilmeye başlanmıştır. Özellikle Balkan Savaşlarından sonra ulus devlet bilincinin yaygınlaşmasının bir sonucu olarak çocuklara daha milliyetçi ve askeri bir kimlik kazandırılmak istenmiştir. Etnik kimlikleri Türk olan pek çok insan kimlikleri yüzünden yaşadıkları bölgeden

sürülmüştür. Kimlik probleminin bir neticesi olarak Osmanlı İmparatorluğuna gelen muhacirlerin çocukları bu bağlamda daha milliyetçi bir karakter kazanmışlardır. Çocukların bu kimliği kazanmaları devlet tarafından da desteklenmiştir. Gerek okullarda verilen dersler ve gerekse dönemin basınının yapmış olduğu çalışmalar bu kimliği perçinlemiştir.

Göçlerin ardından ilk etapta kurulmaya başlanan ıslahhaneler, Darü'l Hayr-ı Ali gibi kurumlar büyük yarar sağlamıştır. Ancak ilerleyen yıllarda göçlerin ve savaşların devam etmesi kurumların kapasitelerinin yetersiz kalmasına neden olmuştur. 1915 yılı itibarıyla Osmanlı İmparatorluğunda bulunan kimsesiz çocukların sayısı 90.000 olarak ifade edilmektedir. Şüphesiz bu rakamlar çok iyimser olmakla birlikte Birinci Dünya Savaşı ile bu sayının çok daha yüksek rakamlara ulaştığı düşünülmektedir. Mevcut kurumlar çocukların tamamını korumak noktasında yetersiz kalmıştır. Özellikle Balkan Savaşları, Birinci Dünya Savaşı, İstanbul'un işgali hem şehit çocukları hem muhacir çocukları için yeni kurumlara duyulan ihtiyacı arttırmış ve bu durum Cumhuriyet'e kadar devam etmiştir.

KAYNAKÇA

1. Devlet Arşivleri Başkanlığı

a. Cumhuriyet Arşivi

Toprak İskan Genel Müdürlüğü (Muhacirin Fonu) (272-0-0-12/Muhacirin): 39/38/7.

Toprak İskan Genel Müdürlüğü (Muhacirin Fonu) (272-0-0-11/İskan): 9-18-14.

b. Osmanlı Arşivi

Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO); 4551/341252, 543/40654, 162/12091, 2733/204915.

Dahiliye Evrak Odası Kalemi (DH.EUM.VRK); 20/106.

Dahiliye Hukuk Müşavirliği (DH.HMŞ.); 20/2.

Dahiliye Mektubi Kalemi (DH.MKT); 1902/57, 125/16, 209/17, 192/30, 1946/105, 386/20, 2704/97, 1333/95, 1334/99, 30/23, 2700/86, 1745/6, 806/56, 924/91, 935/40, 1024/15, 1271/84, 2237/63, 2638/3, 981/33, 2152/126, 1587/109, 333/45, 69/51, 2034/83.

Dahiliye Şifre Kalemi (DH.ŞFR.); 103/77.

Dahiliye İdare-i Umumiyye (DH.İ.UM.); 7/1.

Dahiliye Umur-ı Mahalliyye ve Vilayat Müdürlüğü (DH.UMVM); 78/14.

Hariciye Nezareti Tercüme Odası (HR.TO.); 523/67

Hariciye Nezareti Siyasi (HR.SYS.); 2980/85

İrade Dahiliye (İ.DH.); 524/36128, 1124/87890, 522/35566.

İrade Evkaf (İ.EV.); 3/20.

İrade Girid (İ.MTZ.GR.); 33/1366.

İrade Hususi (İ.HUS.); 33/121, 3/82.

İrade Maarif (İ.MF.); 14/22, 15/51.

İrade Meclis-i Mahsus (İ..MMS.); 133/5690.

İrade Meclis-i Vala (İ..MVL.); 584/26270, 78/1519,

Maliye Nezareti Defterleri (ML.MSF.d.); 17110

Maliyeden Müdevver Defterler (MAD.d.); 23106.

Maarif Nezareti Mektubi Kalemi (MF.MKT); 123/146, 1201/16, 53/103, 72/3, 53/103, 742/7, 956/53, 1080/6, 57/57.

Maarif Nezareti Tedrisat-ı İbtidaiyye Kalemi (MF.İBT.); 421/14, 18/78, 54/115.

Meclis-i Vala (MVL.); 659/6, 196/66.

Meclis-i Vükela Mazbataları (MV.); 196/66, 220/85.

Sadaret Mühimme Kalemi Evrakı (A.)MKT.MHM) ; 179/33, 492/57, 319/38, 306/1.

Sadaret Meclis-i Vala Evrakı (A.) MKT.MVL.); 140/4.

Sadaret Nezaret ve Devair Evrakı (A.)MKT.NZD); 281/8, 426/79, 396/97, 306/9.

Sadaret Umum Vilayat Evrakı (A.) MKT.UM.); 425/8.

Şura-yı Devlet (ŞD.); 224/75.

Yabancı Arşivler Makedonya Arşivi (YB.021.); 86/160.

Yıldız Arzuhal Jurnal (Y.PRK.AZJ); 3/38.
Yıldız Başkıtabet Dairesi Maruzatı (Y.PRK.BŞK); 1/49, 5/38.
Yıldız Esas Evrakı (Y..EE.); 44/138.
Yıldız Hazine-i Hassa (Y..PRK.HH.); 34/79.
Yıldız Hususi Maruzat (Y.A.HUS.); 169/30.
Yıldız Komisyonlar Maruzatı (Y.PRK.KOM.); 4/29, 4/94, 4/96, 4/102, 4/111, 4/106, 1/81, 1/60, 1/10, 10/37, 3/24.
Yıldız Maarif Nezareti Maruzatı (Y.PRK.MF); 1/51, 4/26
Yıldız Meşihat Dairesi Maruzatı (Y.PRK.MŞ.); 2/11
Yıldız Mütenevvi Maruzat (Y..MTV); 18/9
Yıldız Şehremaneti Maruzatı (Y.PRK.ŞH); 1/10
Zabtiye (ZB.); 321/153, 329/106

2. Gazeteler ve Süreli Yayınlar:

Basiret
Ceride-i Havadis
Çocuk Bahçesi
Çocuk Dünyası
Çocuklara Mahsus Gazete
Hürriyet
İçtiha
İktisadiyat Mecmuası
Kadınlar Dünyası
Muallim
Tanin
Vakit

Düstur, “*Aşı Hakkında Nizamname*”, Tertip:1, Cilt:5, 26 Haziran 1301.
Düstur, “*Darülaceze Nizamnamesi*”, Tertip:2, Cilt:8, 12 Nisan 1332.
Düstur, “*Darüleytamin Talimat-ı Esasiyesi*”, Terip:1, Cilt:7, 22 Haziran 1315
Düstur, “*Islahanelere Dair Nizamname*”, Tertip:1, Cilt:2, 24 Şaban 1285.
Düstur, “*Teseülün Menine Dair Nizamname*”, Tertip:1, Cilt:7, 13 Şaban 1313
Düstur, “*Kız Sanayi Mekteplerinin Teşkiline Dair Nizamname*”, Zeyl, Cilt:4, 21 Recep 1301.

3. Makale ve Kitaplar

Ağanoğlu, H. Yıldırım, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Balkanların Makus Talihi: Göç, İz* Yayıncılık, İstanbul 2017.
Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, C.12, Matbaa-i Osmaniye, İstanbul 1309.
Akgün, Seçil Karal, “Cumhuriyet Duyurulurken Geride Bırakılamayan Bir Kurum: Hilal-i Ahmet Cemiyeti”, *Middle East Technical University Studies in Development*, 39/1, 2012, ss.111-136.
Aksoy, Elbruz, *Beyaz Köleler Son Sesler*, İletişim Yayınları, İstanbul 2022.

- Akşit, Elif, "Being a Girl in Ottoman Novels", *Childhood in the Late Ottoman Empire and Aftered*, ed. Benjamin C. Fortuna, Brill, Boston 2016, ss.93-114.
- Alkış, Alparslan ve Abdurrahman Ünal, "Evlat Edinme ve Korunmaya Muhtaç Çocuklar Konusunun İslam Hukuku ve İnsan Psikolojisi Açısından Değerlendirilmesi" *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 39, 2022, ss.1-49.
- Andonyan, Aram, *Balkan Savaşı*, Çev: Zaven Biberyan, Aras Yayınları, İstanbul 2020.
- Araz, Yahya, 16. Yüzyıldan 19. Yüzyıl Başlarına Osmanlı Toplumunda Çocuk Olmak, Kitap Yayınevi, İstanbul 2013.
- Araz, Yahya, *Osmanlı İstanbul'unda Çocuk Emegi Evlerde İstihdam Edilen Çocuklar (1750-1920)*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2020.
- Aries, Philippe, *Centuries of Childhood a Social History of Family Life By*, çev: Robert Baldick, Alfred A. Knopf, New York 1962.
- Aslan, Cahit, "Bir Soykırımın Adı: 1864 Büyük Çerkes Sürgünü", *Uluslararası Suçlar ve Tarih*, 1, 2006, ss.103-153.
- Aydemir, Şevket Süreyya, *Suyu Arayan Adam*, Remzi Kitapevi, İstanbul, 1976.
- Aydın, Mustafa, "1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı Esnasındaki Rumeli Göçünün Meclis-i Mebusan'a Yansımaları ve Yapılan Yardımlar" *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, 45/45, 2015, ss.209-230.
- Aykurt, Çetin, "Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin Sanatsal Faaliyetleri", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 30/2, 2015, ss.413-428.
- Bartlett, Ellis Ashmead, *Türklerin Rumeli'ye Vedası*, Çev: Görkem Şengün, H. Büşra Yavuz, İz Yayıncılık, İstanbul 2018.
- Başboğa, Sevcan, "Annelik Sanatı: Erken Cumhuriyet Dönemi Çocuk Dergilerinde Çocuğun Bedensel Kurgusu", *İnsan ve İnsan Dergisi*, 4/12, 2017, ss.6-30.
- Bay, Abdullah, "Osmanlı'da Kısa Ömürlü Bir Hayır Kurumu: Dulhane (1884-1896)." *Türkiyat Mecmuası*, 27/1, 2017, ss.47-64.
- "Besleme", Türk Dil Kurumu Sözlüğü, Erişim Adresi: <https://sozluk.gov.tr/>, Erişim Tarihi: 08 Eylül 2022.
- Beşikçi, Mehmet, "On Yıllık Harp ve Topyekûn Seferberlik", *Osmanlı Askeri Tarihi Kara, Deniz ve Hava Kuvvetleri 1792-1918*, ed. Gültekin Yıldız, Timaş Yayınları, İstanbul 2013, ss.205-226.
- Biröl, Nurettin, "II. Abdülhamid Dönemi Hayır Kurumlarından Darülaceze'nin Yapımı ve Halil Rıfat Paşa'nın Çalışmaları" *AKRA Kültür Sanat ve Edebiyat Dergisi*, 5/13, 2017, ss.33-53.
- Bolat, Habibe, "II Abdülhamit Döneminde Bir Eğitim Meselesi: Kafkas Muhacir Çocuklarının Eğitimi", *Akademik Tarih ve Araştırmalar Dergisi*, 3/2, 2020, ss.107-132.
- Bozkurt, Nebi, "Sünnet", *TDV İslâm Ansiklopedisi C.38*, İstanbul 2010, ss.157-159.
- Bumin, Kürşat, *Batı'da Devlet ve Çocuk*, Patika Yayınları, İstanbul 1998.
- Cunningham, Huhg, *Children and Childhood in Western Society Since 1500*, Routledge, New York 2021.
- Çağan, Berna, "Osmanlı Gazeteleri ve Dergileri Işığında Balkan Göçleri", *Geçmişten Günümüze Göç I*, ed. Osman Köse, Samsun, 2017, ss.111-122.
- Çağlayan, İnci, "Atatürk'ün Çocukları", *İletişim Çalışmaları Dergisi*, Sayı:2, 2012, ss.101-116.

- Çakmak, Gökhan, *1864 Büyük Çerkez Göçü*, Bozok Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yozgat 2017.
- Çetinkaya, Ali, *Malta'dan Mefharet Hanım'a Sürgün Mektupları*, haz. Oktay Şimşek, İstanbul 2012.
- Çetinkaya, Mefharet, *İkbal Yıkım ve İşgal*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015.
- Çılgın, Alev Sınar, "Genç Cumhuriyetin Ütopyası: Gürbüz Türk Çocuğu", *Uludağ Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 5/6, 2004, ss.97-119.
- Çiçek, Nazan, "Talihsiz Çerkeslere İngiliz Peksimet: İngiliz Arşiv Belgelerinde Büyük Çerkes Göçü (Şubat 1864-Mayıs 1865)" *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 64/1, 2009, ss.57-88.
- Çiçek, Nazan, "The Interplay Between Modernization and the Reconstruction of Childhood: Romantic Interpretations of the Child in Early Republican Era Popular Magazines, 1924-1950", *Childhood in the Late Ottoman Empire and After*, ed. Benjamin C. Fortuna, Brill, Boston, 2016, ss.21-47.
- Çilek, Ceren, *Hilal-i Ahmer Hanımlar Merkezi ve Faaliyetleri (1912-1923)*, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Edirne 2019.
- "Çocuk", Türk Dil Kurumu Sözlüğü, Erişim adresi: <https://sozluk.gov.tr/> , Erişim Tarihi: 24 Nisan 2021.
- Demir, Cenk, *Osmanlı'da Amerikan Kızılhaçı*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2022.
- Demir, Fatih, *Selçuklu Dönemi Medreseleri ve Medrese Eğitimi*, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Tokat 2019.
- Demirel, Fatih, "II. Meşrutiyet'ten Sonra Osmanlı'da Orta Öğretim: Sultaniler", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 27/2 2012, ss.339-358.
- Demirkaya, Sevcen Karakoç, "Zorunlu Göç ve Çocuk Ruh Sağlığına Etkileri", *Klinik Psikiyatri Dergisi-Turkish Journal of Clinical*, 23/1, 2020, ss. 5-6.
- Deniz, Burcu ve Sezai Öztaş, "Dr. Fuad Umay ve Çocuk Esirgeme Kurumu Faaliyetleri" *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, 19, 2020, ss.558-580.
- Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *Arşiv Belgelerine Göre Balkanlarda ve Anadolu'da Yunan Mezalimi*, C.II., Ankara 1996.
- Dilber, Ali, *Selanik Alev Alev*, Ozan Yayıncılık, İstanbul, 2013.
- Dirican, Rabia, "Tarihi Süreçte Çocukluk ve Çocuk Hakları", *Çocuk ve Gelişim Dergisi*, 2/2, 2018, ss.51-62.
- Doğan, Cem, "II. Abdülhamid İstanbul'unda Dulhane ve Dul Kadınlara Yönelik Sosyal Politika Uygulamaları", *Sultan II. Abdülhamid ve Osmanlı Modernleşmesi C.II*, Yıldız Teknik Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2022, ss.609-615.
- Doğan, Cem, *Osmanlı'da Cinselliğin Saklı Kıyısı II. Abdülhamit Dönemi ve Sonrası Fuhuş Frengi ve İktidar (1878-1922)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2020.
- Duben, Alan ve Cem Behar, *İstanbul Haneleri Evlilik, Aile ve Doğurganlık 1880-1940*, çev: Nuray Mert, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul 2014.
- Durukan, Eyüp, *Balkan Harbi'nde Edirne Kuşatması (1911-1913)*, haz. Murat Uluğtekin, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2020.
- Dündar, Fuat, *İttihat ve Terakki'nin Müslümanları İskân Politikası (1913-1918)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2002.

- Ekinci, Kadir, “Darülaceze Keşf-İ Sâni Defteri”, *Turkish Studies-Historical Analysis*, 14/3, 2019, ss.497-510.
- Erdem, Tuğba, “1864 Kafkas Göçü Öncesinde ve Göç Sırasında Yaşanan Salgın Hastalıklar”, *1864 Kafkas Tehciri Kafkasya’da Rus Kolonizasyonu, Savaş ve Sürgün*, ed. Mehmet Hacısalihoğlu, Balkar ve Ircica, İstanbul 2014, ss.171-200.
- Erdem, Ufuk, *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Muhacir Komisyonları ve Faaliyetleri (1860-1923)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2018.
- Erdem, Y. Hakan, *Osmanlı’da Köleliğin Sonu 1800-1909*, Çev: Bahar Tırnakçı, Kitap Yayınevi, İstanbul 2004.
- Erdem, Yasemin Tümer, *II. Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e Kızların Eğitimi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2013.
- Ergun, Mustafa, “Selçuklular Döneminde Eğitim ve Bilim”, *Avrasya Dil Eğitimi ve Araştırmaları Dergisi*, 2/1, 2018, ss.1-40.
- Erkut, Zeynep ve Serap Balcı, Suzan Yıldız, “Tarihsel Süreç İçinde Çocuk”, *Çocuk ve Medeniyet Dergisi*, 2/3, 2019, ss.17-28.
- Fontmagne, Baronne Durand De, *Kırım Harbi Sonrasında İstanbul Günleri (1855-1858) II. İmparatorluk Dönem’inde İstanbul’daki Fransız Sefareti’ni Ziyaret*, Çev: İsmail Yerguz, Selenge Yayınları, İstanbul 2022.
- Fonvill, A., *Çerkesya Bağımsızlık Savaşı (1863-1864)*, Çev: Murat Papşu, Nart Yayıncılık, İstanbul 1996.
- Fortna, Benjamin C., *Mekteb-i Hümayun Osmanlı İmparatorluğunun Son Döneminde İslam, Devlet ve Eğitim*, çev: Pelin Sıral, İletişim Yayınları, İstanbul 2005.
- Ginio, Eyal, *Osmanlı Yenilgi Kültürü Balkan Savaşları ve Sonrası*, Çev: Cumhur Atay, İletişim Yayınları, İstanbul 2022.
- Grassi, Fabio L., *Yeni Bir Vatan Çerkeslerin Osmanlı İmparatorluğuna Zorunlu Göçü (1864)*, Çev: Birgül Göker Perdisa, Tarihçi Kitabevi, İstanbul, 2017.
- Günay, Nejla, “Osmanlı Devleti’nin Son Döneminde Ahıska Türklerinin Anadolu’ya Göç ve İskanı”, *Bilig Dergisi*, 61, 2012, ss.121-142.
- Gürer, Ahmet Şamil ve Abdullah Bay, *Osmanlı Toplumunda Beslemelik Kurumu*, Birleşik Yayınları, Ankara, 2013.
- Gürkan, Salime Leyla "Sünnet", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.38, İstanbul 2010, ss.155-157.
- Halaçoğlu, Ahmet, *Balkan Harbi Sırasında Rumeli’den Türk Göçleri (1912-1913)*, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara 1990.
- Hatıpler, Mustafa, *Balkan Harbi’nde Muhacir Olmak*, Değişim Yayınları, Sakarya 2021.
- Himaye-i Etfal Cemiyet-i Umumiyesinin Nizamname-i Esasisi*, Mahmut Şevket Esat Kütüphanesi, İstanbul 1333.
- Hochhwachter, Gustav Van, *Balkan Savaşı Günlüğü “Türklerle Cephe”*, Çev: Sumru Toydemir, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2021.
- Horvath, Bela, *Anadolu 1913*, çev: Tarık Demirkan, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2010.
- Hunt, David, *Parents and Children in History the Psychology of Family Life in Early Modern France*, Basic Books, Newyork 1970.
- Hüseyin Raci Efendi, *Zağra Müftüsünün Hatıraları Tarihçe-i Vak’a-i Zağra*, Baskıya Hazırlayan: Ertuğrul Düzdağ, Tercüman Yayınları, İstanbul.

- Işık, Esra, “Batı’da Çocukluk Sosyolojisi Çalışmaları Tarihi”, *Çocuk ve Medeniyet Dergisi*, 4/7, 2019, ss.179-194.
- Işık, Esra, “Osmanlı’ya Balkan Göçleri ve Çocuk Göçmenler”, *Geçmişten Günümüze Göç I.*, ed. Osman Köse, Samsun 2017, ss.169-176.
- İnan, Ali Naim, “Çocuk Hakları Beyannamesi İlkelerinin Türk Hukuk Sistemine Etkisi”, *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 1/1, 1968, ss.201-219.
- İnanç, Veli, “Osmanlı Devleti’nde Yetimlerin Sosyal Haklarının Korunması”, *Savaş Çocukları Öksüzler ve Yetimler*, ed. Emine Gürsoy-Naskali, Aylin Koç, Kırmızı Yayınları, İstanbul 2003, ss.19-32.
- İpek, Nedim, “Kafkaslar’dan Anadolu’ya Göçler (1877-1900)” *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 6/1, 1991, ss.101-138.
- İpek, Nedim, “Kaynakların Dilinde Göç Kavramı”, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 17/17, 2014, ss.9-20.
- İpek, Nedim, *Memalik-i Şahanede Muhaceret*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2022.
- İpek, Nedim, *Rumeli’den Anadolu’ya Türk Göçleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999.
- İşeri, Murat, *Osmanlı Çocuk Koruma Sistemi ve Darüleytamlar (1851-1923)* Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale 2014.
- Kale, Başak, “Zorunlu Göçün 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu Üzerindeki Etkileri”, *Türkiye’nin Göç Tarihi 14. Yüzyıldan 21. Yüzyıla Türkiye’ye Göçler*, der. M. Murat Erdoğan-Ayhan Kaya, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2015, ss.153-170.
- Kapıcı, Hikmet Zeki, “Günümüz Mesleki Eğitim Problemlerine Tarihten Tutulan Işık: Darülhayr-i Ali”, *Osmanlı Mektepleri (Bir Modernleşme Çabası Olarak Osmanlı Eğitiminde Yeni Arayışlar)*, ed. Mahmut Zengin v.d., Dem Yayınları, İstanbul 2021, ss.345-364.
- Kapıcı, Hikmet Zeki, *Yetimlere Yönelik Bir Eğitim Kurumu Darülhayr-i Ali*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kayseri 2012.
- Karakışla, Yavuz Selim, *Osmanlı Hanımları ve Hizmetçi Kadınlar (1869-1927)*, Akıl Fikir Yayınları, İstanbul 2014.
- Karataş, Ömer, “Kafkas Göçünün Mağdurları”, *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, 42/42, 2014, ss.121-130.
- Karataşer, Büşra “Himaye-i Etfal Cemiyeti’nin Gelirleri Üzerine Bir Değerlendirme” *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 39/67, 2020, ss.551-568.
- Karataşer, Büşra, “Himaye-i Etfal Cemiyetinin Mali Durumu Hakkında Bir Değerlendirme” *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 5/2, 2020, ss.736-758.
- Karpat, Kemal H., *Osmanlıdan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler*, Çev: Bahar Tırnakçı, Timaş Yayınları, İstanbul 2013.
- Kayabaşı, Onur Alp “Türk Mitolojisinin Kutsal Dişisi Umay” *International Journal Of Eurasia Social Sciences*, 7/22, 2016, ss.220-228.
- Kesgin, Safiye, “Osmanlı’nın Son Döneminde Kimsesiz ve Korunmaya Muhtaç Çocukların Eğitimi ve Topluma Kazandırılması: Kastamonu Örneği”, *Dini Araştırmalar Dergisi*, 19/50, 2016, ss.135-158.
- Kesgin, Salim Selman, “Türk Kamu Yönetiminde Göçmen Çocuklara Yönelik Politikalar”, *Göç Dergisi*, 4/1, 2017, ss.62-81.

- Keskin, Yusuf Bahadır ve İbrahim Serbestoğlu, “Göç ve Entegrasyon: Çerkes Göçleri Suriyeli Göçmenlere Örnek Olabilir mi?” *Sosyal ve Liberal Bilimlerde Yeni Yönelimler-2*, ed. Zafer Gölen, İbrahim Serbestoğlu, Gece Kitaplığı, Ankara 2017, ss.623-640.
- Kılıç, Fahri, “I. Dünya Savaşı’nda Selanik’ten İstanbul’a Taşınan Bir Eğitim Kurumu: Feyziye Mektepleri”. *Cappadocia Journal Of History And Social Sciences*, 9, 2017, ss.142-151.
- Kılıç, Pelin İskender, “Mehmed Esad Safvet Paşa’nın Devair Müfettişliği Sırasında Muhacirler ve Muhacir Çocuklarıyla İlgili Görüşleri ve Bu Konudaki Çalışmaları”. *History Studies*, 3, 2017, ss.111-120.
- Kılıç, Yunus, *H. 1332 (M.1913) Tarihli Cemiyet-i Tedrisiye-i İslamiye Salnamesi Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi* Kırklareli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kırklareli 2016.
- Kıranlar, Safiye, *Savaş Yıllarında Türkiye’de Sosyal Yardım Faaliyetleri (1914-1923)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013.
- Kırlı, Engin, “19. Yüzyılda Osmanlı Devleti’nin Kalifiye İşgücü Yetiştirmeye Yönelik Hamleleri”, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 68, ss.437-462.
- Kızmaz, Zahir, “Mülteci Çocuklarda Travma”, *Zorunlu Göçler ve Doğurduğu Travmalar*, ed. Vahap Özpolat, Hegem Yayınları, Ankara 2018, ss.20-31.
- Koç, Bekir, “Osmanlı Islahhanelerinin İşlevlerine İlişkin Bazı Görüşler” *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6/2, 2007, ss.113-127.
- Kodaman, Bayram, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991.
- Kokdaş, İrfan ve Yahya Araz, “İstanbul’da Ev İçi Hizmetlerinde İstihdâm Edilen Kuzeybatı Anadolu Kız Çocuklarının Göç Ağları Üzerine Bir Değerlendirme (1845-1911)” *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 33/1, 2018, ss.41-68.
- Köse, Muhammed ve Süleyman Lokmacı, “İngiliz Konsolosluk Raporlarında Rusya’nın 1864 Kafkas Soykırımı ve Çerkeslerin Anadolu’ya Göçleri”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 62, 2018, ss.407-422.
- Kul, Eyüp, “1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı (93 Harbi) Sonrası Üsküp’e Gelen Muhacirlerin Durumu (1877-1885)”, *Anasay Dergisi*, 8, 2019, ss.11-42
- Kurnaz, Şefika “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Kadınların Eğitimi”, *Milli Eğitim Dergisi*, 143, 1999, ss.1-26.
- Kur’an-ı Kerim, ‘İsra Suresi, 17:31.
- Kurt, Burcu, “Osmanlı Donanmasında Modern Teknolojiyi Yakalamak: Bahriye Sanayi Alayları”, *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 16/28, 2015, ss.79-111.
- Kurt, Songül Keçeci, “Bir Eğitim Öncüsü: Darüşşafaka”, *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 12(2), ss. 159-174.
- Kurtoğlu, Yasemin, *Eski Orta Asya Türk Devletleri’nde Aile*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2021.
- Kuruca, Merve, *Selçuklu Anadolu’sunda Çocuk (1075-1318)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2021.
- Kütükoğlu, Mübahat S., *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013.
- Lady, Montagu, *Türkiye Mektupları 1717-1718*, çev: Aysel Kurutluoğlu, Tercüman Yayınevi, İstanbul 1970.

- Lauzanne, Stephan, *Balkan Acıları (Hastanın Başında Kırk Gün)*, çev: Murat Çulcu, Kastaş Yayınları, İstanbul 1990.
- Locke, John, *Eğitim Üzerine*, çev: Aylin Uğur, Yeryüzü Yayınevi, Ankara 2004.
- Maksudyan, Nazan, “Evli evine, köylü köyüne, evi olmayan? Osmanlı Kent Reformu ve Şehirlerde İstenmeyen Çocuklar”, *Kebikeç İnsan Bilimleri İçin Kaynak Araştırmaları Dergisi*, 34, 2012, ss.159-183.
- Maksudyan, Nazan, “Foster Daughter or Servant, Charity or Abuse: Beslemes in the Late Ottoman Empire”, *Article in Journal of Historical Sociology*, 21/4, 2008, ss.488-512.
- Maksudyan, Nazan, *Hearing the Voiceless – Seeing the Invisible: Orphans and Destitute Children as Actors of Social, Economic, and Political History in the Late Ottoman Empire*, Sabancı Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2008.
- Marshall, Gordon, *Sosyoloji Sözlüğü*, çev: Osman Akınbay- Derya Kömürcü, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara 1999.
- McCarthy, Justin, *Ölüm ve Sürgün Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kıyımı (1821-1922)*, Çev: Fatma Sarıkaya, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2020.
- Mercan, Burcu, *XIX. Yüzyılda Osmanlı’da Çiçek Salgınları ve Çiçek Hastalığı ile Mücadele*, Kırklareli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kırklareli, 2017.
- Mitev, Teodor, “Tuna Vilayet Matbaasının Kurulması ve Faaliyetleri (1865-1877)”, *1864 Vilayet Nizamnamesi*, ed. Erkan Tural, Selim Çapar, TİEV Yayınları, Ankara 2019, ss.191-199.
- Moses, Rafael “Düşman Algısı: Psikolojik Bir Analiz”, Çev: B. Sanem Çevik, *Tarih Okulu Dergisi*, 7, 2010, ss.99-108.
- Nuhoğlu, Hidayet Yavuz "Dârülaceze", TDV İslâm Ansiklopedisi C.8, İstanbul 1993, ss. 512-514.
- Okay, Cüneyd, *Osmanlı Çocuk Hayatında Yenileşmeler 1850-1900*, Kırkambar Yayınları, İstanbul 1998.
- Onur, Bekir, “Çocukluğun Dünyası ve Bugünü”, *Kebikeç İnsan Bilimleri İçin Kaynak Araştırmaları Dergisi*, 9, 2015, ss.99-112.
- Ortaylı, İlber, *Osmanlı Toplumunda Aile*, Kronik Yayınları, İstanbul 2020.
- Ögel, Bahaeddin, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1998.
- Örenç, Ali Fuat, *Balkanlarda İlk Dram Unuttuğumuz Mora Türkleri ve Eyaletten Bağımsızlığa Yunanistan*, Babıali Kültür Yayınları, İstanbul 2022.
- Özbay, Ferhunde, “1911-1922 Yıllarında Anadolu’da Kimsesiz Kız Çocukları”, *Savaş Çocukları Öksüzler ve Yetimler*, ed. Emine Gürsoy Naskali, Aylin Koç, Kırmızı Yayınları, İstanbul 2003, ss.105-118.
- Özbay, Ferhunde, “Evlerde El Kızları: Cariyeler, Evlatlıklar, Gelinler”, Leonore Davidoff, *Feminist Tarihyazımında Sınıf ve Cinsiyet*, Haz: Ayşe Durakbaşı, Çev: Zerrin Ateşer, Selda Somuncuoğlu, İletişim Yayınları, İstanbul 2021, ss.13-48.
- Özbay, Ferhunde, *Türkiye’de Evlatlık Kurumu: Köle mi Evlat mı*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul 1999.
https://www.academia.edu/1156044/T%C3%9CRK%C4%B0YEDE_EVLATLIK_KURUMU_K%C3%96LE_M%C4%B0_EVLAT_MI

- Özbek, Nadir, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet Siyaset, İktidar ve Meşruiyet 1876-1914*, İletişim Yayınları, İstanbul 2002.
- Özcan, Besim, "İngiliz Amirali Sir Adolphus Slade'in Türkiye İzlenimleri" *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 10/10, 2011, ss. 29-51.
- Özen, İmdat, *II. Meşrutiyet'e Kadar Islahhaneler ve Darülaceze*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2000.
- Öztan, Güven Gürkan, *Türkiye'de Çocukluğun Politik İnşası*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2019.
- Öztürk, Cemil "Islahhane", TDV İslâm Ansiklopedisi C.19, İstanbul 1999, ss. 190-191.
- Öztürk, Hatice Karakuş, "Çocukluğun Tarihsel Gelişimi Üzerine Düşünceler" *Iğdır University Journal of Social Sciences*, 13, 2017, ss.253-276.
- Pakalın, Mehmet Zeki, *Son Sadrazamlar ve Başvekiller*, Cilt:4, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2021.
- Pamuk, Şevket, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme (1820-1919)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2018.
- Parlatır, İsmail, *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, Yargı Yayınevi, Ankara 2009.
- Parlatır, İsmail, *Tanzimat Edebiyatında Kölelik*, Yargı Yayınevi, Ankara 2012.
- Polovinkina, Tamara V., *Çerkesya Gönül Yaram*, çev: Orhan Uravelli, Kafkas Yayınları, Ankara 2007.
- Postman, Neil, *Çocukluğun Yokoluşu*, çev: Kemal İnal, İmge Yayınları, İstanbul 1995.
- Pul, Ayşe, "1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı Sonrası Beykoz'da Muhacirler İçin İskân Yeri Çalışmaları", *Tarih Okulu Dergisi*, 15, 2013, ss.159-182.
- Pul, Ayşe, "Kafkasya Muhacirlerinin Durumlarına Dair Eczacı Es-Seyyid Hüseyin Efendi'nin Bir Mektubu", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 4/16, 2011, ss.413-423.
- Quataert, Donald, "Tanzimat Döneminde Ekonominin Temel Problemleri" ed. Mehmet Seyitdanlıoğlu, Halil İncelik, *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014, ss.729-740.
- Quataert, Donald, *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü*, çev: Tansel Güney, İletişim Yayınları, İstanbul, 1999.
- Reçberoğulları, Ayşe Nur, *Atatürk Dönemi Çocuk Politikası*, Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Bursa 2021.
- Remond, Georges, *Bir Fransız Gazetecinin Balkan Harbi izlenimleri Mağluplarla Beraber*, Haz: Muammer Sarıkaya, Profilkitap Yayınevi, İstanbul 2018.
- Sağlam, Mehmet ve Neriman Aral, "Tarihsel Süreç İçerisinde Çocuk ve Çocukluk Kavramları", *Çocuk ve Medeniyet Dergisi*, 1/2, 2016, ss.43-56.
- Sarıkaya, Makbule, "Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Bir Sosyal Hizmet Kurumu: Türkiye Himaye-i Etfal Cemiyeti", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 14/34, 2007, ss.321-338.
- Sarıkaya, Makbule, "Türkiye Himaye-i Etfal Cemiyeti Reisi Dr. Mehmed Fuad (Umay) Bey'in Çocuk Üzerine Yazıları ve Kitapları", *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 25, 2020, ss.355-368.
- Sarıkaya, Makbule, *İşgal İstanbul'unda Kimsesiz Çocuklar ve Himaye-i Etfal Cemiyeti*, Araştırma Yayınları, Ankara 2014.

- Sarman, Abdullah vd., “Savaş ve Göçün Çocuklar Üzerindeki Travmatik Etkileri”, *Zorunlu Göçler ve Doğurduğu Travmalar*, ed. Vahap Özpolat, Hegem Yayınları, Ankara 2018, ss.32-40.
- Saydam, Abdullah, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1997.
- Saz, Leyla, *Haremde Yaşam Saray ve Harem Hatıraları*, haz: Sedat Demir, Dün Bugün Yarı Yayınları, İstanbul 2012.
- Semiz, Yaşar ve Recai Kuş, “Osmanlıda mesleki teknik eğitim İstanbul sanayi mektebi (1869-1930)”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 15, 2004, ss.275-295.
- Serbestoğlu, İbrahim “Kırım Savaşı Sonrasında Samsun’da Göç ve Göçmen Sorunu”, *Geçmişten Geleceğe Samsun I. Kitap*, ed. Cevdet Yılmaz, Samsun 2006.
- Serbestoğlu, İbrahim “Yakınçağ’da Rize’de Nüfus, Göç ve İskân”, *19. Yüzyıldan Cumhuriyete Rize*, ed. Abdullah Bay, Resul Turan, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Yayınları, Ankara 2021, ss.91-113.
- Serezli, Mehmet Esat, *Memleket Hatıraları*, C.I, Yayına Haz: Aynur Koçak, İbrahim Şirin, Faruk Yavuz, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2012.
- Slade, Sir Adolphus, *Müşavir Paşa’nın Kırım Harbi Anıları*, Çev: Candan Badem, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2012.
- Smith, Anthony D., *Milli Kimlik*, çev: Bahadır Sina Şener, İletişim Yayınları, İstanbul 2022.
- Somel, Selçuk Akşin, *Osmanlı’da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908) İslamlaşma, Otokrasi ve Disiplin*, çev: Osman Yener, İletişim Yayınları, İstanbul 2019.
- Soydan, Aynur, “Darüşşafaka Tarihinden Kesitler”, *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, 3, 2003, ss.249-268.
- Stambolski, Hristo, *Bir Osmanlı Hekiminin Anılarıyla İmparatorluğun Zor Yılları 1858-1878*, çev: Hüseyin Mevsim, Kitap Yayınevi, İstanbul 2018.
- Suşçov, İ., “Gelencik’te Esir Tutulan Çerkesler”, Çev: Murat Topçu- Papşu, *Kafkasya Çalışmaları Sosyal Bilimler Dergisi*, 5, 2020, ss.339-342.
- Şafak, Nurdan, “Osmanlı İmparatorluğunda Kimsesiz Çocuk Olmak ve Islahhaneler (1863-1903)”, *Osmanlı Dünyasında Çocuk Olmak*, ed. Haşim Şahin- Nurdan Şafak, Dem Yayınları, İstanbul 2012, ss.129-164.
- Şafak, Nurdan. “Darüleytamda çocuk olmak: on çocuk on portre”, *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, 2, 2013, ss.261-283.
- Şahin, Fikrettin ve Sevdâ Demir, “Virüsler, Viral Pandemileri Etkileyen Faktörler ve Sonuçları”, *Muzaffer Şeker, Ali Özer ve Cem Korkut. Türkiye Bilimler Akademisi*, 2020, ss.55-76.
- Şeker, Kevser, *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Çocukların Korunması ve Çocuk Esirgeme Kurumu (1917-1981)*, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2015.
- Şen, Ömer, “19. Yüzyılda Osmanlı Devleti’ndeki Köle Ticaretinde Kafkas Göçmenlerinin Rolü”, *Dünü ve Bugünüyle Toplum ve Ekonomi Dergisi*, 6, 1994, ss.171-192.
- Şimşir, Bilal N., *Balkan Savaşlarında Rumeli Türkleri Kırımlar-Kıyımlar-Göçler 1821-1913*, Bilgi Yayınevi, Ankara 2017.
- Şirin, Mustafa Ruhi, “Değişen çocuk ve çocukluk (Biraz Tarih ve Felsefe biraz Sosyoloji ve Çocukluk Sosyolojisi)”, *Çocuk ve Medeniyet Dergisi*, 4/7, 2019, ss.5-40.

- Şişman, Ayşin, “Osmanlı Devleti’nde Batılı Anlamda Mesleki ve Teknik Eğitimin Doğuşu”, *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1/1, 2008, ss.27-43.
- Tekir, Hürü Sağlam “Osmanlıda Kimsesiz ve Yoksul Çocuklara Anne Şefkati: Irzahane” *History Studies*, 12/6, 2020, ss.3129-3146
- Tepekaya, Muzaffer ve Leyla Kaplan, “Hilal-i Ahmer Hanımlar Merkezi’nin Kuruluşu ve Faaliyetleri (1877-1923)” *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10, 2003, ss.147-202.
- Tetik, Alim ve Adem Korkmaz, “Osmanlı Döneminde Sosyal Politika Uygulamaları”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 27/3,2022, ss.423-443.
- Tiryaki, Kerim ve Zeynel Özlü, “Osmanlı Devleti’nde Muhacirin-i İslamiyenin Dul ve Yetimleri; Sorunlar ve Çözüm Çabaları (93 Harbi Sonrası)” *Tarih ve Günce Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Dergisi Journal of Atatürk and the History of Turkish Republic*, 8, 2021, ss.325-346.
- Toledano, Ehud R., Osmanlı Köle Ticareti 1840-1890, çev: Y. Hakan Erdem, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1994.
- Topuzlu, Cemil, *İstibdat-Meşrutiyet-Cumhuriyet Devirlerinde 80 Yıllık Hatıralarım*, Yay. Hazırlayan; Cemalettin Topuzlu, Topuzlu Yayınları, İstanbul 2002.
- Torun, Serap, “Türkiye Hilal-i Ahmer Cemiyeti Hanımlar Merkezi Dâr-üs-sanâ’sı 1920 Raporu” *Mersin Üniversitesi Tıp Fakültesi Lokman Hekim Tıp Tarihi ve Folklorik Tıp Dergisi*, 6/2, 2016, ss.81-93.
- Tucker, Judith E., “Eksiksiz Sevgi: Osmanlı Suriye’si ve Filistin’inde İslam Hukukuna Göre Annelik”, *Modernleşmenin Eşiğinde Osmanlı Kadını*, ed. Madeline C. Zilfi, Çev: Necmiye Alpay, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2020, ss.122-140.
- Türkiye Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Hanımlar Merkezi Dâr-üs-sanâ’ası Eytâm ve Erâmil-i Şühedâya Muâvenet*, Ahmed İhsan Şürekası Matbaacılık Osmanlı Şirketi, 1339.
- Tyrkova, Ariadna Vladimirovna, *Jön Türkler ve İstanbul 1911-1912*, Çev: Tibet Abak, *Kronik Yayınevi*, İstanbul, 2021.
- UNİCEF, “Çocuk Haklarına Dair Sözleşme”, Erişim adresi: unicef.org/turkey/çocuk-haklarına-dair-sözleşme, Erişim Tarihi: 24 Nisan 2021
- Ünal, Müzeyyen Ezel, “Erken Cumhuriyet Döneminde Gençliğin Militarizasyonu: Askerliğe Hazırlık Dersleri” *Marmara Üniversitesi Siyasal Bilimler Dergisi*, 3/1, 2015, ss.81-102.
- Ünal, Vehbi, “Osmanlı’nın Son Dönemlerinde Korunmaya Muhtaç Çocuklar İçin Kurulan Sosyal Hizmet Kuruluşları” *Sosyal Bilimler Dergisi/Journal of Social Sciences*, 36/2, 2012, ss.1-27.
- Üner, Mehmet Emin, “Osmanlı’da Mahalle ve Çocuk”, *Geçmişten Günümüze Şehir ve Çocuk* c.1, ed. Osman Köse, Samsun 2016, ss.623-637.
- Yağcı, Safiye ve Çağhan Adar, “19. Yüzyıl Türk Müziği Kadın Bestekârlar Üzerine Bir İnceleme”, *Türk & İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8/31, 2021, ss. 62-80.
- Yağcı, Zübeyde Güneş. “Köle Kaynağı Bakımından Kafkasya’nın Önemi”, *Yeni Türkiye Dergisi*, 7, 2015, ss. 429-444.
- Yaman, Mehmet Şükrü, *Son Dönem Osmanlı Toplumunda Kimsesiz Çocuklar 1850-1920*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2012.

- Yasuboğa, Serap, “Son Dönem Osmanlı Toplumunda Eğlence Kültürü Açısından Sünnet Düğünleri”, *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 28, 2021, ss.675-690.
- Yazıcı, Nesimi, "Osmanlılarda Yetimlerin Korunması Üzerine Bazı Değerlendirmeler." *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 48/1, 2007, ss.1-46.
- Yıldırım, Mehmet Ali, “II. Meşrutiyet Devrinde Vilayet Sanayi Mekteplerini Yeniden Yapılandırma Girişimleri: Vilayet Sanayi Mektepleri Tertibatı” *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 31/52, 2012, ss.135-170.
- Yıldırım, Mehmet Ali, “Osmanlı Devleti’nde Muhacir Çocukların Eğitimine Genel Bir Bakış” *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 30/2, 2020, ss.459-474.
- Yılmaz, Özgür, “1864 Kafkas Göçü Hakkında Bir Rapor”, *Mavi Atlas Dergisi*, 3, 2014, ss.133-156.
- Yılmaz, Özgür, “Veba, Kolera ve Salgınlar: Trabzon’da Halk Sağlığı ve Sağlık Kurumları (1804-1895)”, *Mavi Atlas*, 5/1, 2017, ss.172-200.
- Yüksel, Ahmet, “Göçmenlikten Vatandaşlığa Muafiyetten Mükellefiyete: Kafkas Göçmenlerin Sivas Vilayetinde İskanları”, *Geçmişten Günümüze Göç*, c. I, ed. Osman Köse, Canik Belediyesi Yay., Samsun 2017, ss.405-418.
- Yüksel, Ahmet ve Zafer, Karademir, “Ulema, Göç ve Devlet: Kırım Harbi’nden Sonra Osmanlı Ülkesine Göç Eden Ulemanın İskanına Dair Bazı Bilgiler”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 52/1, 2017, ss.173-194.
- Yüksel, Hasan, “Kafkas Göçmen Vakıfları”, *Osmanlı Tarihi Araştırmaları Merkezi*, 5/5, 1994, ss.475-490.

ÖZ GEÇMİŞ

Özel Bafra Koleji’ni bitirdikten sonra Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Tarih bölümünde eğitim almaya başladı. Eğitimini Ondokuz Mayıs Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih bölümünde tamamladı. 2020 yılında OMÜ LEE Tarih Ana Bilim Dalı Yüksek Lisans programına girdi.

İletişim Bilgileri

ORCID ID : 0000-0002-1571-241X

Yayınlar:

1. Kesler, Kübra Betül, “Osmanlı Devleti’nde Muhacir Çocuklar.”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İnsan Bilimleri Dergisi*, 4/1, 2023, ss.19-46.